

CONSTRUÍNDO UNHA PEQUENA EUSKAL HERRIA NA PAMPA HÚMIDA, TANDIL, ARXENTINA¹

Marcelino Irianni

RESUMO

A mediados do século xx, un grupo de exiliados vascos arriba á provincia de Bos Aires e atomízase en distintas cidades, varias delas cunha forte comunidade euskalduna arraigada social e economicamente dende 1850. Ese milleiro de vascos que *construíran* unha pequena Euskal Herria toponímica e comercial nun sector determinado da cidade acollen os acabados de chegar e con eles toman o impulso necesario para fundar a primeira institución euskalduna da cidade. Por que non o fixeron antes? Acaso porque existían os espazos de sociabilidade étnica suficientes en hoteis, almacéns e romarías, aínda que abertos, presentábanse como reservas dos costumes do vello pobo pirenaico. A decadencia dos hoteis étnicos, da man do corte do fluxo migratorio, foi decisiva para que intentasen ter unha casa propia; os sucesos da Península, afogados portas a dentro e ocultos ao público, fixeron o resto. O Gure Etxea, nacido en 1949, funde as súas raíces no século XIX, pero medra co coidado dunha presada de exiliados.

Palabras clave: exilio, comunidade, identidade, minoría, representación.

ABSTRACT

In the mid-twentieth century, a group of exiled Basque arrive at Buenos Aires and is atomized in different cities of the province, several of them with a social and economically deeply-rooted euskalduna community, since 1850. That thousands of Basques who had built a small toponymic and commercial Euskal Herria in a particular area of the city, welcome newcomers and next to them take the initiative for founding the first Euskalduna institution in the city. Why did they not do it before? Perhaps because there were enough spaces of etÚic sociability, in hotels, stores and celebrations, which, although open to everybody, appeared as keeping old Pyrenean village's customs. Worsening of etÚic hotels, joined to the end of migratory flows was crucial for basques to try to have their own house; the events at the peninsula, drowned to the

Recibido: 7-5-2009 Aceptado: 8-9-2009

1. Esta investigación foi posible grazas ao Proyecto I+D, HAR2009-10929, a cargo da Dra. Concepción Navarro Azcue, Universidad Complutense de Madrid.

inside and hidden to the public, did the rest. The Gure Etxea, born in 1949, has its roots in the nineteenth century, but grows up with the help of a handful of exiles.

Keywords: exile, community, identity, minority, representative.

INTRODUCCIÓN

Dende fins de 1930 e ata ben entrada a década seguinte, centos de vasos chegan ás costas do Río da Prata como botellas lanzadas por un pobo que naufragaba institucionalmente e pedía axuda aos catro ventos. Á súa chegada, algúns atoparán o acubillo de familiares, amigos e ata compatriotas solidarios previamente instalados en Bos Aires; outros seguirán a viaxe cara ao interior da pampa, nun calvario xeográfico e ata cultural que facía máis penoso o exilio. Posiblemente ignoraban aínda que se converterían en protagonistas principais do nacemento de varios espazos formais de sociabilidade euscaldún na provincia bonaerense, entre eles un situado na cidade de Tandil. Esa presada de aranistas chegados ás serras de Tandil asentouse sobre unha comunidade vasca preexistente² (fundamento e motivo dun pronto arraigamento e crecemento), pero cuxa identidade non se afastaba —salvo excepción— dun rexionalismo peninsular ou francés. Estamos convencidos de que o Centro Vasco

2. Véxase, principalmente, Marcelino Irianni Zalacain: *Hacer América. Los vascos en la pampa húmeda, Argentina (1840-1920*, Bilbao, Universidad del País Vasco, 2001; «Los vascos y la inmigración temprana en la provincia de Buenos Aires. Inserción en su estructura productiva, 1840/1880», *Estudios Migratorios Latinoamericanos*, Bos Aires, CEMLA, n.º 20 (agosto de 1992) e «Aporte vasco en la conformación del espacio bonaerense, Argentina (1840-1900). Una especie de balance», *Boletín Americanista*, Universidad de Barcelona, Barcelona, n.º 48, ano XXXVIII (1998). Resulta ineludible, tamén, o clásico traballo de W. Douglass e J. Bilbao: *Amerikanuak. Los vascos en el Nuevo Mundo*, UPV, 1986, pioneiro indiscutido. Os traballos de J. M. Azcona Pastor e outros: *Historia de la emigración vasca a Argentina en el s. pp*, Vitoria, UPV, 1992; M. J. Caviglia e D. Villar: *Inmigración vasca en Argentina. Vete a América*, Departamento de Cultura del Gobierno Vasco, 1994; Nora Siegrist de Gentile: *Inmigración vasca en la ciudad de Buenos Aires, 1830/1850*, Vitoria, Gobierno Vasco, 1992; Alberto Sarramone: *Los abuelos vascos en el Río de la Plata*, Azul, Edit. Biblos, 1995, viñeron a cubrir tamén outros aspectos da inmigración. Algúns autores tamén toman os vascos dentro de estudos maiores ou como modelos para comparar. Traballos como o de Hernán Otero: «Una visión crítica de la endogamia: reflexiones a partir de una reconstrucción de familias francesas (Tandil, 1850-1914)», *Estudios Migratorios Latinoamericanos*, Bos Aires, CEMLA, n.º 15 e 16 (1990); B. Zeberio e N. Álvarez: «Los inmigrantes y la tierra. Labradores europeos en la región sur de la campaña bonaerense a principios del siglo xx», *Estudios Migratorios Latinoamericanos*, Bos Aires, CEMLA, n.º 17 (1991); Liliana Da Orden: «Una fiesta popular y la consolidación de una dirigencia étnica: las Romerías españolas de Mar del Plata, 1897-1930», *Estudios Migratorios Latinoamericanos*, Bos Aires, CEMLA, n.º 19 (1991), e o de José Moya: *Cousins and strangers. Spanish immigrants in Buenos Aires, 1850/193*, University of California Press, 1998, son representantes deste tipo de achegamento aos vascos.

Argentino Gure Etxea³ non trouxo consigo grandes cambios respecto ás experiencias de sociabilidade que eran cotiáns en varios dos hoteis de propietarios vascos da cidade.⁴ O Gure Etxea, máis alá de conformar un ámbito formal de encontro étnico nun marco institucional e xurídico, non innovou demasiado nas prácticas habituais dos vascos e descendentes da zona. Se antes se bailaban xotas soltas nas romarías, agora existía un corpo de bailes coas súas coreografías, e as romarías eran máis frecuentes; se outrora se facían comidas especiais para San Fermín nos salóns dalgunha fonda ou hotel que reunían varios seareiros, agora xuntábanse multitudinariamente nalgún salón alugado polo Gure Etxea; que, por esas cousas, máis dunha vez foi o hotel Kaiku.⁵

Aquela comunidade euscalduna espaxada entre serras e vales de Tandil experimentou transformacións sociais máis cuantitativas que cualitativas.⁶ Observando o acontecido noutras localidades arxentinas, era esperable atopar un cambio máis profundo que ancho respecto ao anterior, e que aquel se situase no nivel político. Os poucos inmigrantes vascos que chegaron na década de 1940 ben puideron (como aconteceu no Laurak Bat porteño ou o Zazpirak Bat de Rosario) inxectar unha cota de nacionalismo vasco que se reflectise na proliferación de manifestos ou actos contra os acontecementos da Península. Pero iso non aconteceu, polo menos segundo reflecten as actas de reunións,⁷ as memorias, a correspondencia que se garda no Gure Etxea e mais nos xornais locais. Ata ben entrada a década de 1980, a actividade do Centro Vasco cubriu un amplo abano cultural pero sempre lonxe —polo menos no que se

3. O Centro Vasco Argentino Gure Etxea, logo de moitos anos de intencións que se relaxaban na comodidade dun hotel e ambientes étnicos, como varios dos hoteis cuxos donos eran vascos ou descendentes, fúndase un 24 de novembro de 1949.

4. Véxanse algúns adiantos preliminares en Marcelino Iriani: «Como en nuestra casa... Fondas y hoteles vascos en Tandil», *Siglo PAP*, México, n.º 16 (1994), pp. 54-77, e «¿Casas chicas y razones grandes? Inmigrantes vascos y vivienda en espacios nuevos pampeanos, 1850/1880», *Migraciones & Exilios*, n.º 2 (2001), pp. 39/64.

5. Un dos lugares onde se reunían anteriormente os vascos era o Hotel Maritorea, propiedade de Bernardo Lazarte.

6. Un aspecto que si experimentou cambios importantes, sobre todo no nivel de organización, foi o cultural. Referímonos, por exemplo, á creación dun coro (ata entón non deberon faltar vascos que cantasen na mesa dunha fonda compartindo unha copa). Igual acontece coa invitación de oradores ou de grupos de música e bailes típicos que agora veñen a Tandil invitados por unha institución.

7. As conversas cos distintos entrevistados permítenme comprobar, unha e outra vez, que a política e os sucesos de Euskal Herria se circunscribían ao círculo íntimo dalgúns membros da Comisión Directiva.

refire a deixar pegadas para os historiadores— do político, tanto local, nacional como internacional.⁸

Agora ben, foi a comunidade vasca previamente asentada a que afo-gou as intencións de manifestación antifranquista dos acabados de chegar? Estes eran tan poucos que se fundiron rapidamente na comunidade previa? Ou acaso non tiñan outras intencións que a de conformaren unha trincheira cultural que mantivese vivos os costumes dos vascos ata que rematase a dita-dura madrileña? Tamén puido suceder que as distintas intervencións milita-res arxentinas que transcorren paralelas ao desenvolvemento do Gure Etxea *intimidasen* a manifestarse polos sucesos de España en lugares pequenos e con forte presenza conservadora como Tandil, situación distinta ás grandes urbes como Capital Federal ou Rosario, onde os centros vascos tiveron activa partici-pación política afiliados ao Partido Nacionalista Vasco. Como fose, o Gure Etxea preséntase, a primeira vista, como un espazo máis de sociabilidade eus-calduna. É certo que agora máis formal, que soubo canalizar no seu favor aos seareiros dos distintos hotéis e vellos almacéns de vascos que comezaban a devalar. Referímonos a esa vella, arraigada, pero sempre atomizada, colectivi-dade vasca que converte ao Gure Etxea na punta dun grande iceberg.⁹

Existen actualmente ao redor dun cento de centros vascos en Arxentina; nacidos en distintas conxunturas e seguramente con peculiaridades propias segundo a rexión, a economía en que se insiren e a inmigración recibida. É probable que as interpretacións que aquí se arrisquen non sexan comprobadas no estudo doutros casos; tamén pode acontecer o contrario e mesmo que o Gure Etxea de Tandil teña (como o intúo) certo paralelismo con aqueles centros do interior que se fundaron na faixa sueste da provincia en vilas que contaban cunha forte presenza de vascos previa e mesmo unha clara tendencia a inserirse na campaña.

Polo anteposto, a delimitación espacial e cronolóxica desta investiga-ción non pode ser extremadamente rixida. Aínda que Tandil —acaso unha microzona da cidade—¹⁰ é o escenario principal onde se moven os protago-

8. Cómpre salientar que, cando ao longo do traballo se faga referencia ao perfil «apolítico» do Centro, non se fará pensando en que non se participaba ou discutía sobre cuestións nacionais (respecto ao peronismo, radicalismo ou golpes militares), senón á falta de información, discu-sión e, por suposto, de actos relacionados cos sucesos polos que atravesaba Euskal Herria, que non se irradiaban dende os directivos á masa de asociados.

9. Metáfora utilizada nunha publicación anterior. Véxase Marcelino Irianni: *Centro Vasco Ar-gentino Gure Etxea de Tandil. ¿La punta de un gran iceberg?*, Vitoria-Gasteiz, Gobierno Vasco, 2001.

10. A recorrencia ao microenfoque nunha zona da cidade, que dalgún modo nos inclinou a in-corporar o termo pequena Euskal Herria no título do artigo, ten algúns puntos en común —pou-

nistas, foi ineludible que en distintos momentos aquel taboado adquira unha dimensión máis zonal ou rexional, e mesmo demande comparacións con centros vascos que escapan a estes límites. Respecto ao período de estudo, o breve repaso da historia de Tandil, que se xustifica coas hipóteses vertidas para explicar algúns fenómenos do Gure Etxea, non quitan luz á verdadeira etapa de estudo que se encerra entre 1940 e a década de 1960. A pesar de que o Gure Etxea aínda se mantén en pé, interésanos centrarnos na conformación e os seus primeiros pasos como institución étnica, unha etapa de ouro, se se compara coas que viñeron logo.¹¹

Intentaremos recuperar o proceso dun espazo de sociabilidade claramente euscaldún, aínda que aberto ao resto da comunidade, que transcribimos audazmente co nome de pequena Euskal Herria. O de construción alude aos esforzos daqueles personaxes para reuniren o rabaño nunha especie de corsé tradicionalmente incómodo para os vascos como son os papeis, as reunións e a burocracia

cos— coa tradición instalada na historiografía arxentina, principalmente a través dos traballos comparados de Baily sobre os italianos en Nova York e Bos Aires, o traballo de José Moya sobre os españois, entre outros. Aquelas ideas, que arremeteron fundamentadas con novas fontes documentais contra o crisol de razas, permitiron avanzar os nosos coñecementos sobre a integración, as redes amistosas/de parentes e mesmo as tendencias de asentamento e certa resistencia étnica á case inexorable aculturación por parte do Estado e a nación que acolleu a inmigración. Esas pequenas reconstrucións dos seus lugares —máis instintivas que planificadas— de orixe no estranxeiro, especies de cápsulas que intentaban manter ligados aos paisanos dunha vila, unha aldea ou un val específico, resultaron febles ao embate do tempo, ás novas xeracións, ás diferenciacións socio-económicas dos seus membros, etc. Iguamente, como ferramentas teóricas, permiten recordar momentos e espazos, axudando á comprensión de certos fenómenos como o da hostalaría étnica ou a proximidade de vivendas e cuartos de paisanos. Nese sentido e coa idea dunha construción a metade de camiño dos seus facedores e os teóricos que ganduxamos os datos, é que falamos dunha pequena Euskal Herria, tan clara como fugaz nun momento e da que aínda quedan delimitados algúns carteis ou indicadores arquitectónicos. Para ampliar sobre o tema recomendo, véxase: Samuel Baily: «Patrones de residencia de los italianos en Buenos Aires y Nueva York: 1880-1914», *Estudios Migratorios Latinoamericanos*, Bos Aires, CEMLA, n.º 1 (1985); José Moya: *Primos y extranjeros. La inmigración española en Buenos Aires, 1850-1930*, Bos Aires, Emece, 2004; Hilda Sábato: «El pluralismo cultural en la Argentina: Un balance crítico» *Historiografía Argentina, 1958-1988. Una evaluación crítica de la producción histórica nacional*, Bos Aires, Palabra Gráfica editora, 1990 e Hernán Otero (director): *El mosaico argentino. Modelos y representaciones del espacio y de la población, siglos PAP y PP*, Bos Aires, S. XXI, 2004, especialmente pp. 35 e ss.

11. A pesar de que a etapa 1979-1990 tamén é de efervescencia, é imposible non atopar diferenzas co resplandor propio do período inicial, dado que o posterior á conformación do Estatuto Autonómico mantivo o seu crecemento con base nas inxeccións de subsidios e axudas dende Euskadi. Se a primeira etapa pode sintetizarse como un refuxio cultural onde os euscaldúns intentaron manter a lingua e costumes que lles negaba o franquismo na Península, a partir dos 80 a consigna foi claramente distinta: apuntalar a Euskadi fomentando relacións comerciais con individuos e empresas ligadas ás cidades onde había centros vascos, para fortalecer a súa entrada e apertura á Europa unificada.

en xeral, que demanda unha institución. O esforzo duns poucos non foi menor en momentos que buscaron paliar conxunturas sociais, económicas e políticas desfavorables, que igual que un maremoto espaxían a súa masa de sociedade e poñían en perigo a institución como se se tratase dun barco á deriva, acaso ao bordo do afundimento en máis dunha ocasión. Quédanos claro, tan claro, que non intentaremos tan sequera o exercicio de formular unha hipótese probada antes de comezar a análise, como o coello que ineludiblemente sairá dunha chistera. O Gure Etxea non resultou nin un molde que manteivo dentro do seus límites a *paisanada* nin un elemento que fortaleceu a identidade. Polo menos, se se toma como exemplo para comparar o acontecido cos daneses.

FONTES E METODOLOXÍA

Xa adiantamos noutra publicación as particularidades do estudo desta colectividade en Arxentina e as fontes coas que contamos para iso.¹² Repasemos brevemente con que datos contamos para comprobar ou desbotar localmente esas ideas que nos van guiar. En Arxentina, a documentación para estudar os vascos é escasa ou non segundo o que se intente reconstruír. Ninguén dubida de que é sempre problemática, dado que os vascos se presentan como españois e franceses, pero aqueles que escollan temáticas descifrables a partir das cédulas censuais, libros de Rexistro Civil ou libros de actas de institucións étnicas terán menos inconvenientes que os que o fagan en terreos tematicamente máis áridos como a política ou a identidade. A isto debemos sumarlle que as fontes de información foron confeccionadas por persoas, o que significa que contar cun documento non foi sinónimo de atopar a totalidade dos datos que necesitamos para reconstruír a nosa historia.

No Centro Vasco Gure Etxea, e sen perder de vista a súa época «nómade» —sen sede propia e os sucesivos cambios na súa dirección—, consérvanse os seguintes rexistros principais. Dous libros de actas, lexibles case na súa totalidade, pero que non abarcan todo o historial da institución. O primeiro iníciase en xaneiro de 1962, trece anos despois de que nacera o Centro e péchase en 1985. O segundo abarca o resto do período e está aínda sen completar. As actas dos primeiros dez anos conteñen un elemento interesante que logo tende a desaparecer: as memorias das asembleas. Alí refírense acontecementos que puideron escaparlle ao secretario de actas durante unha reunión, pero, sobre todo, brindannos (aínda que non sempre) cifras de socios que permiten debuxar a curva seguida por este elemento fundamental de calquera institución ao

12. Véxase Marcelino Irianni: *Hacer América...*, op. cit.

longo do período. Os libros en cuestión non se presentan como unha panacea para o investigador; son máis ben áridos e ingratos no momento de responder as nosas preguntas. Preséntanse cunha tendencia a fórmula ritual; polo xeral, o contido de cada acta non vai máis alá de describir a correspondencia recibida e enviada; delegar responsabilidades nos membros directivos a propósito dalgún acto e discutir a aceptación ou non da invitación de quenda para que a delegación actúe nunha institución local, zonal ou o que fose. O ámbito do descrito alí é fundamentalmente local e mesmo de portas a dentro da propia institución; excepcionalmente, adóitase facer mención a unha conxuntura económica desfavorable a nivel do país para xustificar un inesperado número de baixas ou o fracaso dalgún acto celebrado.

Volvendo ao tema dos asociados, deberíamos, en realidade, delinear a curva debuxada pola súa participación nas distintas épocas sobre a base dos catro libros de socios que se conservan. Lamentablemente, presentan moitas lagoas de información que o fan case imposible. Os dous libros máis antigos, que se dividen por sexo e van ata 1961, son os máis completos, pero difiren substancialmente entre eles. É recorrente que as mulleres non completen o campo ocupación (posiblemente porque se trataba de amas de casa na súa gran maioría); tampouco a idade, por razóns obvias; e poucas veces a cidade de orixe, aínda que resulta claro que hai máis inmigrantes homes que mulleres. En canto aos homes, os baleiros non se sitúan precisamente na liña ocupación, senón noutro dato fundamental que é a provincia e cidade de orixe dos que declaran ser españois ou franceses. Como era de esperar, os máis achegados ao Centro, tanto homes como mulleres, cobren os requisitos nominais mínimos e os seus enderezos pero omiten os datos de cidade de orixe así como quen os presentou ao Centro. Un dato interesante para a nosa análise é o ano de ingreso, posiblemente o máis completo nos catro libros; elemento fundamental, xa que os socios non se anotaban e continuaban nesa condición de por vida, senón que frecuentemente renunciaban aos poucos anos e mesmo volvían asociarse. Isto permitíranos formarnos, dado que, como dixemos, non atopamos Memorias nin actas ata a década dos 60, unha idea do modo en que foi variando a masa de sociedades do Centro. Pero como adiantabamos ao principio, as persoas que confeccionan os documentos son distintas entre elas e non traballaban concienciadamente para os historiadores do futuro. Un escribente prolixo e dedicado como, por exemplo, don Jacinto Urrestarazu, tivo a delicadeza de anotar a lapis en moitas ocasións o ano de renuncia ou falecemento dos asociados; no entanto, os seus sucesores foron menos favorables para as nosas intencións.

Os outros dous libros de socios en cuestión, que se inician arredor do ano 63, están máis incompletos, pero teñen ao seu favor que nos permiten

observar a xente que renunciou na década de 1960 e que volve nos setenta, nalgúns casos recoñéceselle a antigüidade. Cómpre aclarar que, dado que non é unha intención deste traballo recuperar o nome de todos os asociados nin dos membros das distintas comisións directivas do Gure Etxea, ten pouco sentido construír unha base de datos coa totalidade dos socios dos catro libros. En primeiro lugar, porque comprobamos nos dos últimos libros unha ausencia maior de datos fundamentais (como os de orixe e outros) que nos permitirían estimar unha porcentaxe étnica no seu interior. En segundo lugar, porque observamos infinidade de casos de persoas que se inscriben e renuncian en lapsos curtos, o que se traduce como asociación ineludible por compromiso con algún membro do Centro Vasco ou culpabilidade existencial ante a memoria latente dalgún avó euscaldún. Coñecendo persoalmente moitos membros do Centro, é evidente que as campañas de recrutamento de socios comezaban no seo da familia e o barrio, claramente en relacións de compromiso, fenómeno que daba un resultado positivo inmediato pero de pouca duración no tempo. Por todo iso, optamos por analizar con maior dedicación os datos totais dos dous primeiros libros de socios. Alí non só atopamos naturalmente un maior número de vascos recoñecibles, senón que nos permite soste a nosa hipótese de que foi o Centro Vasco o que veu inserirse na comunidade preexistente e non ao revés. Tamén que foron os que acababan de chegar os que dinamizaron a fundación.

O repaso dos principais xornais da cidade de Tandil para o lapso de historia do Gure Etxea serviunos tamén para comprobar distintas cousas. Por un lado, e medindo en espazos destinados a iso, a importancia (recoñecemento social) que tiña e ten a colectividade euscalduna respecto doutras etnias. O meu parecer é que aquela imaxe positiva do vasco na pampa se forxou por distintas razóns, entre as que destacan a súa achega laboral en oficios desestimados por outros grupos étnicos e nativos, ademais da súa achega real ao mercado de traballo non só nun momento de escaseza crónica de traballadores nativos, senón en sitios altamente perigosos, como a fronteira co indio.¹³

13. Para ampliar, véxase Marcelino Irianni: «Los vascos y la inmigración temprana en la provincia de Buenos Aires. Inserción en su estructura productiva, 1840/1880», *Estudios Migratorios Latinoamericanos*, n.º 20 (agosto de 1992); «Indios e inmigrantes, ¿Actores de un mismo drama? La movilidad de españoles, franceses y vascos desde el puerto hasta Tandil», *Anuario IEHS*, n.º 12 (1997), pp. 327-346; pero nomeadamente «Trabajadores vascos en el recuerdo popular rioplatense», *Revista de Indias*, n.º 210 (maio-agosto de 1997), pp. 399-420, e «Aporte vasco en la conformación del espacio bonaerense, Argentina (1840-1900). Una especie de balance», *Boletín Americanista*, n.º 48, ano XXXVIII (1998), pp. 93-116.

Por outro lado, resulta rechamante que a colectividade vasca de comezos de 1900 era o suficientemente forte como para poder concretar a conformación dun centro vasco, pero, por algunha razón, non o fixo. Falta de líderes? A presenza aínda forte de moitos espazos de sociabilidade vasca, como hoteis e almacéns, que os atomizaban? Sentimento rexionalista de pertenza a España que no interior do país perdurou durante máis tempo que en Bos Aires ou nas grandes urbes arxentinas? Intentaremos dilucidalo ao longo das seguintes páxinas.

Respecto á historia oral, realizamos unha serie de entrevistas a persoas vinculadas co Centro para cada unha das seis décadas de vida. Queda claro que resulta máis difícil, aínda que non imposible, achar os pioneiros; tamén que algunha delas pode falarnos sobre distintas épocas. Vale a pena aclarar que, para contar con testemuños e enfoques variados, entrevistamos membros de comisións directivas e *dantzaris*, pero tamén a socios comúns que nunca ocuparon cargos na institución ou que o fixeron en postos irrelevantes.¹⁴ Ese abano de voces, que como un prisma nos permiten ver a institución dende distintos ángulos, foron recuperadas cun criterio case arqueolóxico. Logo de procurar, a xeito de prospección, cales eran as persoas potencialmente máis relevantes para o traballo, comezamos a escavar as súas memorias, ata os niveis que cada depósito nos permitiu. Despois, cunha peneira imaxinaria, houbo que clasificar aquela información relevante, separándoa de anécdotas ou lembranzas subxectivas, en ocasións animadas pola fantasía do vivido, adornadas con accesorios que confundían ou contradicían, dende un punto de vista holístico, o nivel que se analizaba ao cotexalo con outras fontes.

Un centenar de fotos correspondentes ao arquivo do Centro Vasco Gure Etxea, ás que se sumaron outras tantas facilitadas por entrevistados e socios do Centro, permitíronme observar tamén varias das cuestións formuladas ao longo da investigación. Somos conscientes de que ninguén fotografía os momentos de decadencia dun grupo social, unha institución ou tan sequera unha familia, de aí que o que puidemos ver relaciónanos maiormente cos momentos de esplendor e con actos máis ou menos solemnes que pouco din de conxunturas. Non escaparon á nosa mirada, de todos os xeitos, detalles como a enerxía que poñían aqueles directivos e *dantzaris* na realización de estampas típicas ou escenografías; tampouco a presenza imponente do coro en distintas actuacións, a solidariedade dos grupos das delegacións en fotos informais, o ambiente social predominante nalgúns banquetes realizados, a concorrencia multitudinaria aos

14. Os entrevistados son Cora Tellechea de Márquez, Diana Márquez de Castagno, Juan Bequiristain, Eduardo Auzmendi, Roberto Lejarreta, Santos Conforti, Miguel A. Cabanas, José María Etchegoin, José Berrozpe, Jorge Gilabert, Hugo Lavayén e Pablo Barberena.

actos ofrecidos en espazos abertos da cidade, etcétera. Como estamos convencidos de que a historia das institucións ten menos de cotián que de momentos de reunión social (eventos e festexos), cremos que as fotos que analizamos nos din, oportunamente, moito máis que unha morea de documentos.

Por último, un repaso visual da arquitectura da cidade e o campo, así como tamén a toponimia da zona, permítenos inferir aspectos ligados á nosa investigación. Unha marcada presenza de topónimos na zona rural —por exemplo, lugar La Vasconia ou estación Egaña— lémbra-nos a presenza euscalduna e oriéntanos na resposta dunha lembranza maioritaria sobre os vascos ligados a ese ámbito. Non temos dúbidas de que isto influíu fortemente no atraso da aparición dunha Euskal Etxea¹⁵ local. A delimitación xeográfica e histórica dunha pequena Euskal Herria,¹⁶ que se estende ao longo de non máis de 10 *mazás* na zona norte da cidade de Tandil, foi posible grazas aos car-teis aínda impresos en vellos edificios que se conservan, aos xornais da época e mesmo a algúns relatos dos que a habitaron. Non é casualidade que o Gure Etxea escollese o terreo para erixir a súa sede social nesa zona da cidade en dúas oportunidades e que tamén alí se atope actualmente.

Vistos os datos, e lembrado o escenario, vexamos algunhas ideas que guiarán a colaxe. Ao analizar os asentamentos vascos na provincia de Bos Aires mediante unha aproximación ao estudo de comunidade, propuxémonos afondar sobre algúns temas principais. En primeiro lugar, ás continuidades e as rupturas dos comportamentos económicos, culturais e sociais dos inmigrantes e ao modo en que se relacionan a sociedade de orixe e a de adopción. En segundo lugar, a súa inserción no espazo e a súa adaptación á nova realidade, tendo en conta o rol que desempeñan neste proceso as redes¹⁷ de contacto interpersoal, a familia e a propia comunidade a través de institucións ou espazos de sociabilidade. Por último, a cuestión da identidade é, en particular, un problema tan discutido como o é o da identidade étnica¹⁸ —por certo complexo no caso vasco. Así, aínda que aboquemos as nosas enerxías a un espa-

15. *Euskal* refire a etnia e *Etxea* significa casa. Como *Gure* refire a nosa, *Gure Etxea* significa *A nosa casa*.

16. Para ampliar sobre este estudo da situación preferente dos vascos en Tandil, véxase unha publicación anterior. Marcelino Irianni: «Como en nuestra casa... Fondas y hoteles vascos en Tandil», art. cit.

17. Un texto sempre interesante sobre iso é o de M. Bjerg e H. Otero (compil.): *Inmigración y redes sociales en la Argentina modern*, Bos Aires, IEHS, CEMLA, 1995.

18. Sobre invención dunha etnicidade, véxase a síntese en Fernando Devoto: «¿Inventando a los italianos? Imágenes de los primeros inmigrantes en Buenos Aires (1810-1880)», *Anuario IEHS*, Tandil, IEHS, n.º 7 (1992).

zo acoutado como Tandil, excepcionalmente transgredido por contactos da Euskal Etxea con outras localidades, a nosa delimitación, como a dun xardineiro que observa detidamente unha planta que a priori semella distinta, faise dende unha perspectiva maior que provén do coñecemento marco que abarca dende os motivos da partida dos vascos das súas aldeas, a viaxe e a chegada, as tendencias a nivel nacional e provincial unha vez no Río da Prata, e mesmo o compoñente xeral dese fluxo variable pero sostido que culmina na planta que observamos fixamente, cun fondo temporal ás veces colorido e cheo de aromas, outras desaborido e tapado de follas como o faría ese mesmo xardineiro nun frío outono da serra. Aínda que non é este o momento nin o lugar para dedicarnos á cantidade de liñas de investigación que se desprenden dunha visión como a antedita nin un tema como o do campo social inmigratorio, será ineludible recaer perifericamente, por unha banda, na problemática da participación dos inmigrantes no plano político¹⁹ e, pola outra, no fenómeno de «invención» dunha identidade,²⁰ iniciada por actitudes dos propios suxeitos involucrados, pero reforzada polo resto do espectro social contemporáneo; esta podería presentarse como unha alternativa á dualidade de formas frecuentemente formuladas; isto é, realizada polos propios suxeitos sociais ou creación externa a eles, formulada polos intelectuais ou os científicos sociais.²¹

Como se pelásemos unha cebola, existe máis dunha forma de acceder ao seu corazón e mesmo receitas caseiras para evitar que as nosas bágoas —causada pola ausencia de datos a medida que avanzamos cara ao profundo— non se derramen sobre o papel, inxustificadamente. Un deses camiños iníciase na análise das primeiras festas éuscaras en Tandil, 1919/1922/1937, xerme incuestionable do Gure Etxea, dado que os vasos se visualizan como algo distintivo dentro do universo peninsular. Logo deterémonos brevemente nun punto obrigado de calquera estudo étnico: o soño da casa propia, desvelo dos dirixentes de todas as épocas. Ao mesmo tempo, prestaremos atención a unha das tantas etapas que atravesamos o Gure Etxea de Tandil e que demos en chamar nacemento e idade de ouro do Centro Vasco, 1949-1960. Non a escollemos por ser época de esplendor en todos os niveis, senón porque nos permite ver a efervescencia dunha colectividade nun momento en que a masa da socie-

19. Para o que aquí se discute resulta interesante a achega de Míguez, ao descubrir que a apatía de participación que perdurou moito tempo na historiografía riopratense podería matizarse observando momentos, escenarios e conxunturas distintivas. Eduardo Míguez: «Política, participación y poder. Los inmigrantes en las tierras nuevas de la provincia de Buenos Aires en la segunda mitad del s. XIX», *Estudios Migratorios Latinoamericanos*, Bos Aires, CEMLA, n.º 6/7 (1987).

20. Fernando Devoto: «¿Inventando a los italianos?...», art. cit.

21. *Ibidem*.

dade contaba aínda cunha forte porcentaxe euscalduna, o que logo decrecerá tras do que nuclea a descendentes e simpatizantes. Pero tamén a escollemos porque coincide co fluxo do exilio vasco e a aparición dun fenómeno político transcendente como é o peronismo no país. Por último, detivemos a marcha nun acontecemento que resumimos no título de *Etxekojuan, kalekuak, herrikuak...* Os rústicos fronte aos do pobo? Trátase dunha escisión dun grupo de socios e agocha, sen ningunha dúbida, diferenzas económicas e ideolóxicas máis profundas, ligadas ás traxectorias individuais e familiares dos actores, pero tamén aos seus puntos de vista diferentes sobre os sucesos da Península.

FESTAS ÉUSCARAS EN TANDIL, 1919/1922/1937

Ao mesmo tempo que os hoteis, almacéns e frontóns de propietarios vascos reunían acotío unha ducia de seareiros, tamén houbo en Tandil distintos eventos que excederon os ámbitos particulares para converterse en verdadeiras festas onde concorrían euscaldúns tanto da colectividade local como da zona. Rastrexamos, para detectar eses momentos, os xornais *El Eco de Tandil* e *Nueva Era*.²² Unha nota editorial que deixa translucir claramente cal foi a actitude dos inmigrantes vascos durante o século XIX expresa que «desde 1882, al *Eco* le cupo la suerte de publicar los programas de las romerías españolas, fiestas consideradas ya como algo que no debe faltar al finalizar el año. Como grata reminiscencia publicamos los nombres de los vecinos que actuaron en la comisión que las organizó en el año 1882. Entre algunos españoles como Santamarina²³ y Suárez Buyo, aparecen los vascos Juan Jaca, J. Berazategui, Antonio Usandizaga, Pedro Goyarán, D. Lizarralde y M. Maritorea».²⁴ Os apelidos pertencen a persoas poderosas; queda por ver se se erixían como organizadores na procura do status que os catapultase a postos políticos ou sitios sociais apetecibles, e mesmo se o seu obxectivo último era manipular esa base de paisanos para facer presión sobre os grupos de poder nativos. A priori, podemos supoñer que aqueles inmigrantes, moi coñecidos entre os seus paisanos, desbordan as súas colectividades cara á veciñanza de Tandil e non é casual que logo se vexan elevados na política local ou en comisións de clubs e institucións non étnicas. Se ese era o obxectivo, alcanzárono; de todos os xeitos, non formaron parte activa na xénese do Gure Etxea, aínda que boa parte deles se ato-

22. O primeiro deles fúndase en 1882, mentres que o segundo aparece en 1919.

23. Véxase A. Reguera: *Patrón de estancias: Ramón Santamariana: Una biografía de fortuna y poder en la pampa*, Bos Aires, Eudeba, 2006.

24. *El Eco de Tandil*, 25/12/1919.

paba en idades avanzadas ou morrera a finais da década de 1940. Algo queda claro, as súas presenza foron parte importante do alicerce para que a institución se asentase, varios continuarán na figura dos seus descendentes.

Pero volvamos aos encontros dos euscaldúns antes de institucionalizar a colectividade, nunha etapa que —malia o milleiro de vascos— nada facía prever que avanzaban cara a ese resultado. A primeira referencia a esas romarías, dado que ata alí os vascos participaran indistintamente nas romarías españolas que se facían dende 1875, datan de 1919. Seguindo os acontecementos a través de *El Eco de Tandil*, pódese ter non só unha dimensión das festas, senón da colectividade pirenaica que debía albergar Tandil para que aquilo fose posible. Nos exemplares do 3 e do 6 de abril daquel ano, na primeira folla do xornal transcribíase a lista dos adquirentes de rifas para colaborar coas festas eúscaras, nomes que son solicitados por Antonio Beraza. Trátase de centos de apelidos, cun notable predominio euscaldún pero non na súa totalidade e onde poden verse os apelidos que viñamos rastrexando nas primeiras páxinas deste libro, aos que se suman os hoteleiros, homes de almacén e demais comerciantes de renome da cidade.

Seguindo *El Eco de Tandil*, o 24 de abril e baixo o título de primeira plana *LAS FIESTAS EUSKARAS* poden lerse as seguintes liñas: «El tiempo, que más pésimo no ha podido ser, ha impedido que el vasto programa de las Fiestas Euskaras se llevara a cabo en toda su amplitud malogrando el programa particular que se habían trazado numerosos visitantes de la campaña y partidos limítrofes. El presidente de la comisión Martín Eder, el señor Fermín Goñi (delegado en Tandil del Colegio Asilo Euskal Etxea de Llavallol²⁵ y la comisión de damas decidieron oportunamente que los números al aire libre se realizarán en el Teatro Cervantes; el Teatro Unione; en la cancha de Irigoyen, el Hotel Francés y en cuanto salón ofrezca comodidad para el NUMEROSO PUBLICO asisten-

25. O colexio Asilo Euskal Etxea de Llavallol foi —e é— acaso a manifestación pública máis transcendente da comunidade euscalduna en Arxentina, en mans principalmente daqueles membros que progresaran notablemente, como Luro, Jaca e outros. Así, animados pola idea de agradecer simbólicamente e materialmente a acollida que dera esta terra aos inmigrantes euscaldúns, pero tamén preocupados pola probable deterioración da imaxe pública vasca como consecuencia de actos ou circunstancias sociais que presentaban algúns membros da comunidade, deciden realizar a monumental obra en Llavallol. Ao mesmo tempo, e acorde cun fenómeno da época, xorde unha gran mobilización de cadros altos e medios da comunidade vasca para canalizar, mediante visitas e actos de beneficencia, a aqueles vascos que se atopaban na indixencia e abandono ou afastados da tradicional devoción relixiosa que caracterizara o estereotipo vasco construído durante boa parte do s. XIX. Véxase Oscar Álvarez Gila e Marcelino Irianni: *Euskal Etxea. La génesis de un sueño (1889-1950) Llavallol*, Vitoria, Gobierno Vasco, 2003.

te. En todos esos espacios ha sido tan crecida la concurrencia que VECINOS ANTIGUOS NO RECUERDAN HAYA ACONTECIDO ALGO IGUAL ANTERIORMENTE».

Cales eran aqueles vascos que organizaban as primeiras romarías desprendidos do conxunto español? Os seus nomes permitennos, unha vez máis, reafirmar que os comerciantes eran os personaxes que por razóns naturais tiñan maiores posibilidades de converterse en protagonistas. Contaban cunha posición máis ou menos folgada que lles brindaba o tempo que estes actos demandan; recibían nos seus salóns acotío ducias de vascos que acudirían gustosos a eses eventos; as romarías eran, en certa forma, unha catapulta a un recoñecemento social maior e que, por que non, podería desembocar no aumento da clientela de seareiros aos seus comercios. O vicepresidente era Joaquín Belauzarán (almacén El Bilbaíno); e, entre os vogais, atopábanse dous hoteleiros: Espel e Maritorea; na comisión de damas aparecen as súas respectivas esposas xunto con outros apelidos ligados ao comercio como Chapar, Díez, etcétera.

Non resulta curioso que a institución Euskal Etxea enviase un delegado a Tandil e probablemente aos outros sitios onde existise unha colectividade vasca forte, para motivar a organización de macroeventos como o que aconteceu aquel ano de 1919. Ese feito fálanos de potencialidades latentes que non eran estrañas mesmo aos vascos residentes na capital do país. Algúns datos que aparecen tempo despois no mesmo diario permítennos sospeitar o papel de Goñi en todo iso. *Euskal Etxea* nacera para albergar a aqueles inmigrantes que non lograron progresar ou que o fixeron pero remataron igualmente os seus días en soidade ou con lesións. Isto permitíalle solicitar ás distintas colectividades de vascos diseminadas pola provincia bonaerense a realización de eventos para recadar fondos para as obras que realizaba tanto no asilo como na escola. Á fin e ao cabo, todos aqueles eran potenciais pais de alumnos do Euskal Etxea, como tamén potenciais clientes cando entrasen nos setenta outonos.

O mal tempo que reinou durante os tres días das festas éuscaras, lemos nun novo apartado publicado o 27 de abril, foi motivo para que a comisión organizadora determinase prolongalas por dous días máis. «Aunque ya llevan tres días de farranga (sic), no por eso dejó de haber notable concurrencia, sobre todo por la noche, resultando pequeño el espacioso local por la gran afluencia de personas. La comisión de las Fiestas Euskaras ha hecho saber, por otra parte, que el sorteo de la rifa del auto, piano y desnatadora a beneficio de aquellas, tendrá lugar durante el próximo mes».²⁶ É evidente que Tandil contaba cunha colectividade vasca forte e que camiñou sempre pola cornixa da fundación dunha Euskal Etxea propia. Dende comezos de *El Eco de Tandil* ata

26. *El Eco de Tandil*, 27/04/1919. Arquivo de El Eco de Tandil.

a época que comezan as festas éuscaras, é común atopar avisos de partidos de pa que ían levarse a cabo na Plaza Euskara de Bos Aires ou de distintos eventos da capital. Estes avisos non se cortan en ningún momento, o que fala non só de que había un público receptor, senón que tamén debeu existir un grupo numeroso interesado e con cartos para concorrer a eses actos. En maio de 1919, baixo o título de EUSKAL ETXEA, anúnciase, por exemplo, que «esta asociación celebrará hoy en Buenos Aires una función religiosa en memoria de las personas que más abajo se nombran», entre as que hai algunhas de Tandil.²⁷

Nos primeiros días do mes de xullo, «el señor Fermín Goñi, delegado en Tandil y otros pueblos limítrofes de la sociedad Euskal Etxea, hace saber que ultima la recopilación de numerosos datos y detalles para la confección del folleto en el cual se dará cuenta del resultado de las fiestas vaskongadas (sic) celebradas en Tandil hace unos pocos meses, así como de la inversión de los fondos colectados con aquél propósito. La comisión local de las fiestas está interesada en que se conozca el destino dado a las donaciones y contribuciones».²⁸ Tres anos máis tarde, repítense os mesmos actos no local das Ferias Francas.²⁹ Antes de pechar este apartado, queremos transcribir unha pequena nota editorial que saíra publicada o 6 de xullo de 1937 na primeira folla do xornal *El Eco de Tandil* e que está acompañada dunha foto en que se ve un vasco maior de idade rodeado de catro nenos. O título da nota é DICEN LOS VASCOS.

No pueden ser vascos quienes organizan misas para celebrar la caída de Bilbao.
No pueden ser vascos quienes festejan que el pueblo vasco ha caído en poder de los extranjeros después de ser arrasado y de haber muerto millares de sus hijos.
No pueden ser vascos quienes se regocijan con la prohibición de hablar el idioma vasco y la abolición de los viejos fueros.

Quen o escribiu e achegou ao diario? Acaso é un editorial do director ou dalgún xornalista? A quen ía dirixido? Nada diso é posible de aclarar. É probable que a indignación internacional contra os sucesos que acontecían no norte de España e o crecente achegamento entre Franco, Mussolini e Hitler provocasen a reacción dun xornalista fose ou non simpatizante do euscaldún. Tamén é probable que se dirixise a aqueles peninsulares locais que, vascos ou non, festexaban pública ou intimamente o desenlace da Guerra Civil españo-

27. *El Eco de Tandil*, 4/5/1919.

28. Ese folleto imprimírase finalmente nos obradoiros gráficos Vitullo en setembro do mesmo mes, lamentamos non poder achar un exemplar que amose polo miúdo aquelas festas de abril.

29. Para ampliar sobre os acontecementos das romarías vascas de 1919/1922, pode consultarse *Nueva Era. Bodas de Oro. 1919/1969*, Tandil, 1919, pp. 131 a 133.

la. Non quedan dúbidas, se se analiza un acontecemento illado do Gure Etxea na década de 1970, de que había en Tandil vascos e navarros (ou descendentes) que expresaban o seu encanto cos sucesos da Península; os que, por outra parte, estaban moito máis a ton co que acontecía na Arxentina da década infame. Non obstante, nalgún recanto dos mesmos espazos historicamente recoñecidos como vascos, outros (poucos ou non) seguirían coa mesma atención o que acontecía cos seus compatriotas en tan duro contratempo socio-político.

O SOÑO DA CASA PROPIA

O primeiro enunciado que as páxinas precedentes avalan indica que «no bastó que hubiese vascos en un pueblo durante más de 100 años para que se conformase un Centro Vasco». De feito existen localidades cheas de sangue pirenaico, como Ayacucho, Azul e tantas outras, que non contan cun centro euscaldún. Unha primeira explicación aparece como moi sinxela e xa a tratamos: os vascos non foron nunca moi amigos de se agruparen ou participaren institucionalmente. Outra, complementaria e tamén adiantada, é que o hotel ou a fonda doutro vasco lles abundaba para se xuntaren para comer e beber, xogar ao mus ou á pa, discutir sobre problemas comunais e practicar un pouco o éuscaro. En realidade, ata onde sabemos a través dos pioneiros, o Gure Etxea debería cumprir ao finalizar o milenio ao redor de 80 anos e mesmo máis. Moita da xente que se reúne formalmente dende 1949 xa o facía en hoteis como o Maritorea e o Euskalduna dende 1920 e mesmo organizaba verdadeiras festas vascas a comezos de 1940.³⁰ Facendo verdadeiro honor á organización foral dos seus antepasados, os vascos nunca foron partidarios de levar escritura e formalidade nos seus actos, fosen estes transcendentais ou non. Podemos concluír, sen temor, que nas localidades que viñemos mencionando coexistiron durante as primeiras décadas do século xx varios «centros vascos» informais e que, ao facer a media, os seus asistentes se reagruparon nunha soa institución. Queda por saber se a concorrencia diaria a distintos hoteis ou almacéns de paisanos obedecía a forzas rexionais ou simplemente a razóns culinarias ou de proximidade en cada caso. A grandes trazos e para o só efecto de analizar máis profundamente o Gure Etxea, pódese dividir a súa historia en seis grandes etapas.

1. Nacemento e primeira idade de ouro do Centro Vasco, 1949-1960
2. Despois do esplendor, 1960-1971

30. Josetxu Berrozpe, unha das persoas entrevistadas para este traballo e que estivo en todas as épocas, lembra que durante a década dos 40 adoitaba haber festas ou encontros de vascos nos hoteis que mencionamos.

3. O gromo da árbore de Gernika, 1972-1981
4. A idade prateada do Centro Vasco, 1982-1992
5. Internacionalización e decadencia social interna, 1992-2000
6. Desmobilización e «derrubamento societario». A época da «gran pirámide»³¹

Os lectores poderán discutir con criterios válidos os inicios ou peches de cada unha delas. Trátase dun proceso indivisible e non caben dúbidas de que moitos dos acontecementos ou tendencias de cada etapa afunden as súas raíces na anterior ou moldean dalgunha maneira a inmediatamente posterior. É tan só unha división analítica da que só tomaremos a primeira, dado que —máis alá do espazo de que dispoñemos— é a máis *étnica* e acaso a máis rica dende o punto de vista da potencialidade dunha colectividade. As outras, non menos interesantes, non só ven diminuír o seu potencial euscaldún ao concluír a última onda migratoria, senón que se volven máis complexas por factores externos propios da política e economías argentinas.

NACEMENTO E IDADE DE OURO DO CENTRO VASCO, 1949-1960

Pola súa procedencia rexional de España e Francia, os vascos (agás os que se asentaron na cidade de Bos Aires) participaron indistintamente ata entrado este século en institucións españolas e francesas (sociedades de socorros mutuos e bancos). É abondo con percorrer o sector do cemiterio de Tandil destinado á Sociedad de S. M. Española para constatar a presenza de apelidos vascos. Isto axudou, en parte, a que non necesitasen imperiosamente constituír unha institución propia. Pero, como nalgún momento dixemos, os centros vascos do interior dificilmente nacerían sen unha matriz euscalduna en que apoiarse. Tamén é necesario remarcar que outro elemento esencial para que aparecesen os centros vascos nos distintos puntos foi contar ou non coa chegada de vascos na década de 1940, fixéseno a Tandil ou a outros lugares. De feito, a maioría dos centros que hoxe continúan conformáronse entón, incorporando ao fervor e as ganas de preservar o idioma dos preexistentes o ideario político dos acabados de chegar. A chegada en condicións de exiliados e o feito de que os hoteis fosen nese momento máis cosmopolitas e abertos —máis turísticos no caso tandilense— obrigounos a pensar en novos ámbitos

31. O alcume da última etapa alude, con ironía, á presenza actual da sede soñada, un edificio espléndido que ocupou o esforzo de centos de asociados (como traballadores exipcios que morrían sen vela concluída) para que se presente hoxe como unha gran pirámide, espléndida, pero baleira, destinada a converterse nunha tumba simbólica do seu presidente facedor, como un rei deus exipcio.

de reunión. Algo diso aconteceu no Gure Etxea. Esta idea apuntala a nosa hipótese de que moitos dos centros vascos conformados entón no interior (dado que o elemento político foi absorbido e moldeado ao perfil conservador dos locais) non agregaron elementos cualitativamente diferentes aos espazos de reunión euscaldúns preexistentes. Pero tamén permitiría supoñer, ata que poidamos analizar máis casos, que esa comunidade vasca previa, xeralmente espaxada e sen unha institución propia que se apagaba cara á década de 1940, non podería conformar por si soa institucións sen a chegada do novo fluxo migratorio do exilio.³² Como dixemos, nin eses exiliados chegarían a Tandil se non houbera nela unha comunidade vasca previa, nin poderían conformar o Centro Vasco sobre un baleiro étnico. Agora ben, por que non facer xogar unha terceira posibilidade? Imaxinemos que moitos deses vascos e descendentes que comezaban a perder a intimidade étnica cando se abren os hotéis a un público amplo sentían a necesidade de atopar un novo espazo. Imaxinemos tamén que, como sempre aconteceu, a maioría da xente descansa na iniciativa duns poucos para logo seguilos. Pensemos, por último, que entre os que chegaron dende 1940 ata 1949 e algúns dos que deambulaban nostáxicos pola cidade houbo un encontro que culminou na necesidade de reagrupar os vascos. Isto, que seguramente é o que máis se achega á realidade histórica, quítanos do compromiso inxusto de poñer o mérito da creación só nos que estaban ou nos que chegaron.

O certo é que, ao redor do ano 1940 e fuxindo do réxime franquista, chega á provincia de Bos Aires unha nova achega inmigratoria euscalduna proveniente da Península. Don Gumersindo Berra, natural de San Sebastián, e máis tarde Isidro Legarreta, de Hernani, e Cruz Ormaechea, de Gernika, foron algúns dos que seguiron viaxe ata Tandil. Sangue novo e animoso que vai colaborar no nucleamento da colectividade nunha realización que se concreta en 1949. Xa vimos que, como antecedente inmediato (xunto cos cen anos de presenza no pagamento), tiñan as sobranceiras festas vascas que se realizaran en 1919, 1936 e 1937, estas últimas no local que hoxe ocupa a moblaría Ostende (9 de Julio e San Martín), ás cales concorrera Aldasoro, representante do Goberno vasco no exilio.

Pero, como moitas das cousas que acontecen na vida dos homes, os grandes éxitos comezan con pequenos actos. Actos que na súa proxección probablemente ignoran o futuro que lles depara. Josetxu Berrozpe, na súa lembranza de como ingresou no Gure Etxea, dános a posibilidade de coñecer un deses actos, que por certo non tivo un lugar na documentación do aínda inexistente Centro Vasco.

32. No caso de Tandil, e tendo en conta o feixe de exiliados que chega, as posibilidades non son tan sequera cuantitativas.

Estaba en mi trabajo cuando ingresó una persona alta con que claramente podría haber caracterizado como dinamarqués. Me saludó, ante mi asombro, en idioma vasco. Le retribuí el saludo en euskera y luego, ya hablando castellano, me dijo que sabía que había llegado hacía poco tiempo y que tocaba el acordeón. También que él y otros vascos estaban programando una estampa euskalduna a llevarse en el Cine Súper el 24 de setiembre de 1949. Era Juaristi, del Hotel Euskalduna, y por supuesto acepté.³³

Así, as vontades foron uníndose e créase o Gure Etxea un 24 de novembro de 1949, precisamente logo dunhas festas que se levaron a cabo no Club Independiente coa colaboración do Euzko Etxea de Necochea. Aquela participación dos vascos necochenses na primeira festa configura un elemento forte e decisivo para a iniciación do Gure Etxea. Queda claro que foron convidados con bastante anticipación, como tamén é evidente que eran coñecidos e existía unha confianza para facelo. As fundacións do Denak Bat de Mar del Plata en 1943, do Euzko Etxea de La Plata en 1944 e do Euzko Etxea de Necochea un ano máis tarde deberon xerar rumores e entusiasmo entre a comunidade vasco-arxentina radicada en Tandil.

Como fose, o espírito aberto daqueles vascos foi posto de manifesto ao escoller o nome que levaría o seu centro de reunión. «A nosa casa» é a tradución de Gure Etxea, pois era arela dos seus fundadores que a entidade que creaban fose o fogar de todos os vascos de Tandil e da zona. O seu primeiro presidente foi don Gumersindo Berra, que ocupou o cargo durante nove anos, período en que o Centro medrou rapidamente.³⁴ A carta máis antiga dirixida a alguén do Centro Vasco que se atopa no seu arquivo data do 27 de novembro de 1949 e provén dunha persoa de Necochea, Diego Zubillaga Iturralde. Nela dáselle os parabéns ao flamante presidente, Gumersindo Berra, e demais membros da C. D. pola fundación do Centro. Un mes despois, o 26 de decembro, chega outra carta en iguais termos, asinada polo secretario e polo presidente do Centro Vasco Euzko Etxea. Todo semella indicar que un puñado de vascos estaba organizando eventos que guiaban indefectiblemente cara á conformación dun centro como o Gure Etxea. Tampouco hai dúbidas de que aquel grupo de euscaldúns, seguramente moi pequeno, que chegou a Tandil a principios dos corenta se mesturou ben axiña cos seus paisanos xa residentes e descendentes da zona. En menos dunha década animáronse non só a formar

33. Josetxu Berrozpe, conversa persoal, 23 de abril de 2001.

34. Juaristi e Loustau eran vellos representantes do gremio hoteleiro. Isto proba, dalgún xeito, que a aparición do Centro Vasco xa non era unha competencia para os seus establecementos, que tiñan unha clientela cada vez máis diversificada.

unha institución, senón a organizaren eventos que esperaban contar con grande afluencia de simpatizantes. Cinco meses despois da conformación do Centro, envíase unha misiva a José María Arregui na que se pode ler: «Tenemos el agrado de dirigirnos a Ud. con el objeto de invitarlo a participar en las grandes fiestas vascas que organiza nuestra entidad para los días 29 y 30 del cte. Ud. vendría en las mismas condiciones que va a Necochea y Mar del Plata, si fuera posible el día 28 a fin de hacer una Kalejira de propaganda».³⁵

Arregui concorre, dende Santa Fe, ás festas citadas, e nunha carta de xuño agradéceselle profundamente a súa colaboración. O ano seguinte é novamente convidado, pero algúns inconvenientes laborais fan que non poida concorrer. A carta que envía dende Ricardone, Santa Fe, é, pola súa franqueza e sinxeleza, digna de transcribirse.

Acabo de recibir vuestra carta en la que solicitan mi colaboración para dichas fiestas. Lamento mucho por esta vez no poder complaserlos pues me pasa lo siguiente aquí conmigo tengo un yerno socio y un tiempo se a enfermado y no puede trabajar y no se consigue jente para trabajar en el tambo. Asi que por ahora tengo que rechazar todo pedido que me llege. Mis buenos amigos espero que sepan comprender mi situación que les aseguro que lo siento mucho pero no hay solución.³⁶

Non pasaran sete meses da inauguración do Centro Vasco e os seus directivos estaban en desesperada campaña para conseguiren alguén da zona que puidese conformar un corpo de bailes e ensinar as primeiras coreografías. Unha carta de xullo de 1950 confirmanolo.

Estimado Berra: empezaré por pedirle disculpas por no haberle escrito antes, pues en busca de alguna solución para el asunto de enseñanza de bailes vascos en Tandil se me han pasado demasiados días sin cumplir con Uds. escribiéndoles. Como lo esperaba, me toca trabajar en el Casino Mayo, Junio y Julio y por lo tanto me es imposible cumplir con mis deseos de ir a esa. Aquí hice todo lo posible para que hubiera ido alguno pero no hay quien pueda hacerlo ya sea por condiciones o falta de tiempo.³⁷

Catro meses despois, o secretario do Centro, Juan Luis Calvo, e o seu presidente asinaban unha carta de agradecemento dirixida a Isidro Legarreta, aínda residente en Necochea, pola mesma causa.

35. Carta do 13 de abril de 1950. Arquivo do Centro Vasco Gure Etxea. En diante ACVGE.

36. Carta do 5 de abril de 1951. ACVGE. Respectouse a ortografía orixinal.

37. Carta do 10 de xullo de 1950, datada en Mar del Plata e asinada por Isidro Vicente Galderaz.

Distinguido amigo y compatriota:

Tenemos el agrado de dirigirnos a Usted con el objeto de testimoniarle nuestra simpatía y nuestro sincero agradecimiento por la voluntad y entusiasmo puesta al servicio de la juventud vasca de esta ciudad, que pudo, gracias a vuestros buenos oficios, iniciarse en las danzas tradicionales que han hecho de nuestra raza un pueblo que hace del canto y de la danza el complemento indispensable del trabajo.³⁸

Nesa mesma carta, un parágrafo apuntala a nosa idea de que a xente do Centro Vasco era tan só a punta dun iceberg comunitario. Iceberg que non só descoñecía rematadamente a súa base, senón que poucas veces puido concentrar agás para un evento extraordinario. Os vascos non ían á institución masivamente, xa pola súa residencia rural, xa polos seus horarios de traballo ou porque, no seu quefacer cotián, ir ao Gure Etxea era unha especie de reprodución daquela baixada do casarío á vila, con toda a antelación e preparativos que aquela demandaba. Por iso, sempre se desbordaron os seus salóns para San Fermín, pero xamais para unha asemblea. No día a día, moitos vascos seguían xogando ao mus no bar ou hotel que quedaba próximo aos seus domicilios. No entanto, os dirixentes tiñan unha percepción idílica, ensanchada por sentimentalismos e nostalxias dos exiliados na Comisión Directiva, de que Tandil, ou polo menos un sector da cidade, era unha pequena Euskal Herria, adormecida, pero atenta á chamada. Estamos tentados de dicir que, nalgúns aspectos, esa construción dunha pequena Euskal Herria toponímica, ao redor do Centro Vasco, converte a sede nunha especie de acrópole, situada no alto da polis, dominando a contorna, pero onde residen uns poucos, os únicos que alcanzan o status de cidadáns. A polis domina a contorna urbana e rural dende a acrópole, onde residen os gobernantes e a clase podente. Así debeu funcionar, dous mil cincocentos anos despois da Atenas clásica, o Centro Vasco Gure Etxea. «Como Ud. creemos... que alrededor de nuestros txikis llegaremos aún más pronto a colocar al Gure Etxea en el lugar que le corresponde por la importancia de la colonia vasca de la zona».³⁹

O 8 de marzo de 1952, outra misiva dirixida ao presidente de Acción Vasca expresaba a mesma preocupación por aprender os bailes típicos do pobo euscaldún para revertelos nos asociados: «Este centro quisiera enseñar a un grupo de niñas y jóvenes el Espata-danza, como así mismo otros bailes de las regiones vascas, pero tenemos el grave inconveniente que aquí no tenemos

38. Correspondencia do 27 de novembro de 1950. ACVGE.

39. *Ibidem*.

una persona para ese fin. Le pedimos a Ud. si entre vuestros asociados o amistades, hubiera alguno que quisiera hacerlo...».

Os membros da Comisión Directiva, atendendo a que as distancias e os medios da época, como tamén as ocupacións dos que podían facelo, eran obstáculos insalvables, seguen escribindo misivas aos catro ventos. Solicitan partituras de *txistu*, cintas gravadas ou o que estivese ao alcance de cada centro. En maio de 1952 viaxan tres persoas dende Mar del Plata, entre os que se encontran un tal Isidro, José Oreja e Ozarlosa (sic). Juan José Aranoa escribe dende Olivos que viaxará en decembro do mesmo ano para ensinar algúns bailes. Como se pode observar no nó da tormenta peninsular, os esforzos dos vascos locais apuntaban a manter aspectos só culturais. Os acabados de chegar foron absorbidos por un ideario vascófilo que, sen sentirse españois, pouco ou nada facía por diferenciarse máis alá do rexional. O Gure Etxea era unha familia extensiva, onde os pais traballaban arreo para manter a casa e tomaban as decisións en nome de todos, un pouco pola súa natureza de dirixentes, pero maiormente pola apatía das bases.

Inicialmente, como dixemos, o Centro Vasco non tiña sede e a correspondencia recibíase tanto en 9 de Julio 414,⁴⁰ como en Alem 840, sempre dentro das *mazás* do nordeste tandilense que denominamos como pequena Euskal Herria. As reunións ás que facemos referencia levábanse a cabo en distintos sitios da cidade. Os carteis de comercios alusivos ao euscaldún demarcaban tanto o corazón como os seus límites, beiras asimétricas onde comezaban a aparecer carteis claramente italianos, españois ou crioulos. As reunións correspondentes ao programa organizado en honor a San Xoán do 24 de xuño de 1951 realizáronse no Cine Teatro Súper, cuxa sala se atopaba no interior da pequena Euskal Herria. Os lugares cedidos ou alugados para aquelas reunións abundaban e non eran difíciles de conseguir; pero a Comisión Directiva tiña necesidade de contar cun espazo físico para as súas reunións e comezou axiña a buscalo. Un mes despois das festas de San Xoán, don Gumersindo Berra envía unha carta ao presidente do Centro Federativo Tandilense de Estudiantes e ex-alumnos, que era, nin máis nin menos, que don Osvaldo M. Zarini,⁴¹ que di o seguinte: «Llegado a su término las conversaciones para la transferencia total del salón, muebles y útiles que Uds. poseían en el local de la calle 9 de Julio 894, por la suma de \$ 14.000.- en forma global y que les fue entrega-

40. Este era o enderezo da empresa do presidente do Centro Vasco Gumersindo Berra, chamada Casa Alonso.

41. Fundador da Universidade de Tandil.

da a Ud. el pasado sábado, ha sido para nosotros una satisfacción observar la buena disposición de todos Uds. para llevar a cabo la misma».

No entanto, malia a apatía e o aparente desacordo entre a elite e a masa da sociedade, había canles de encontro, corredores dentro dese labirinto tan micénico como borxiano propio dunha sociedade en formación. Na mesma carta pódese ler máis abaixo que o Centro Vasco reitera que os ex-inquilinos do lugar poderán continuar coa súa secretaría e terán un espazo para as reunións. Unha copia do inventario do Centro Vasco de entón e algunhas cartas de pedidos e agradecementos son elocuentes respecto á precariedade dos seus inicios. Eran épocas duras e semella claro que os que tomaron a iniciativa de conformar o Centro non estaban sós na cidade. Todo o contrario, estaban inmersos nunha arañeira de redes persoais con amigos e familiares que os animou para facelo. Unha carta temperá, entre tantas, vai dirixida aos donos do almacén El Bilbaíno e é significativa non só pola solidariedade dos vascos tandilenses cara á nova institución, senón porque, como veremos ao longo do traballo, moitos dos donos deses almacéns e hoteleiros vascos da zona foron os seus primeiros socios e colaboradores. «Tenemos el agrado de expresarles nuestro más sincero agradecimiento por la gentileza que tuvieron con nosotros, al prestarnos el surtido de copas que oportunamente les solicitamos con motivo de la inauguración de nuestra sede social...».⁴²

Aqueles propósitos primeiros de nuclear os vascos e os seus descendentes foron ampliándose na organización de actos culturais, a programación de festas de confraternidade arxentina-vasca, a difusión da historia, idioma, literatura, música e tradicións da terra éuscara, promoción de entidades semellantes nas localidades veciñas, auspicio de organismos de beneficencia, orientación das festas tradicionais da patria afastada e toda acción de ben común para a colectividade. Finalmente, o Centro inaugurou a súa primeira sede social un 8 de setembro de 1951, ocasión en que se presentou á comunidade tandilense a actuación da Agrupación Coral de Cámara de Pamplona para o 22 do mesmo mes. Entre as figuras máis importantes que o Centro Vasco trouxo a Tandil por aquel entón atópanse monseñor Jean Pierre Etyuberro, o bispo de Bayona; o padre Mallea e o coro Lagun Onak, entre outros.

Contrario ao que un puidese pensar, isto é, que o Gure Etxea se afianzaría durante un par de anos localmente antes de expandir as súas influencias pola zona, unha carta de outubro de 1951 dá conta dun convite ao corpo de bailes para ir a Tandil a un evento organizado pola Comisión Pre-formación dun Centro Vasco nesa cidade. Inmediatamente, Gumersindo Berra solicita

42. Carta do 18 de setembro de 1951. ACVGE.

axuda ao presidente do Euzko Etxea de Necochea para que os seus *dantzaris* reforcen a *espatadantza* e o fandango e que os acompañen os músicos. As decenas de cartas cruzadas principalmente entre os centros vascos de Necochea, Mar del Plata, Bos Aires e Tandil son unha mostra clara de que as redes ás que faciamos alusión anteriormente desbordaban o ámbito local e mesmo zonal. Tal é a cantidade de invitacións aceptadas e a disposición das delegacións que levan a situacións que hoxe nos parecen pura fantasía. O 17 de setembro de 1953 é enviada unha carta ao superintendente de Tráfico do FFCC, Roca, solicitándolle un vagón especial e a rebaixa nas pasaxes para ir e volver a unha festa da veciña cidade de Rauch, distante uns 100 quilómetros. Chama tamén a atención, a medida que un percorre as páxinas da correspondencia, a enerxía que se dedicaba á procura de canto útil fose necesario para brindar un bo espectáculo. Solicitude de traxes prestados a outro Centro; dunha tea para fondo dalgunha estampa vasca; de bonecos cabezudos ou o que fose. Produto dese profesionalismo e tamén das amizades que xurdían nesas actuacións, multiplicábanse os entusiasmos dalgúns vascos das localidades visitadas para iniciar o centro vasco propio. En xullo de 1954 comeza a viaxar Josetxu Berrozpe para ensinar a bailar a Rauch. Unha carta datada en Mar del Plata en agosto de 1952 solicita que entre todos se alente aos balcarceños a que funden un centro vasco.⁴³ Os nenos non permanecían alleos na idea de nuclear a colectividade. Tamén o Centro os agrupaba e traballaba na formación de danzas infantís coa colaboración doutro entusiasta e insubstituíble vasco: o *txistulari* Francisco Olaechea. Como se América fose un espello roto onde se ollara Europa, cada avance de Franco nas súas aspiracións fascistas reflectíase na creación dunha nova institución euscalduna ou un corpo de bailes nalgún sector do novo mundo. Pero, coma un espello roto, coma o ronsel dunha pedra botada á auga, a imaxe aparecía deturpada e o que debía ser unha mobilización claramente política contra os abusos do ditador na Península era, en lugares do interior bonaerense como Tandil, fogos de artificio dunha romaría e Kalejiras que conmovían aos veciños. O verdadeiro espello estaba, en cidades do interior, portas a dentro da institución, en conversas politizadas entre os membros dirixentes, distantes da masa como aquelas asembleas da polis grega, nas que a entrada era libre, pero non todos tiñan dereito a opinar. A diferenza de Tandil, de Mar del Plata ou de Necochea, en cidades como Rosario, Bos Aires ou La Plata moitos membros da institución achegábanse para escoitar as noticias sobre Euskadi e manifestaban

43. Carta do 28 de agosto de 1952. Cartapacio Cartas recibidas dende novembro de 1951.

en actos públicos ou pechados o seu refugo. Se Tandil era Atenas, os outros centros eran Esparta ou Tebas.

A casa dos vascos, boa parte do ano baleira e outras poucas desbordada, reflectía quizais a idea das festas populares pirenaicas, ao aire libre, vagando polas rúas angostas de vilas centenarias, cruzándose nun recuncho da praza, compartindo unha copa na taberna, pero logo bailando e charlando fóra do edificio entre os carballos e faias. Dos 17 socios de 1949, que suman 80 un ano despois e 231 o terceiro ano, éntrase nunha especie de meseta ata 1955. Coincidindo coa caída do peronismo, remiso ás reunións públicas e políticas alleas ao manexo oficial, a cifra ascende a 485 en 1955 e chega ao seu cume de 705 socios sete anos máis tarde. Sempre se dixo que os vascos eran politicamente radicais e deportivamente seguidores de San Lorenzo. Se isto último é bastante doado de confirmar, dado que os vascos seguían a carreira do seu compatriota Lángara, o primeiro é máis difícil e serio como para ensaiar xeneralizacións, aínda que me consta observar certa tendencia nesa dirección. Tamén é observable, a medida que moitos euscaldúns —principalmente ligados ao campo— tiñan logros materiais importantes, cambios de rumbo cara ás filas conservadoras.

Sexa como for, por euforia *gorila*⁴⁴ ou casualidade, a mediados da década de 1950 aparecen algúns elementos significativos para a institución que se manterán durante o resto do período. Sen dúbida, o máis relevante é a conformación da Federación de Entidades Vasco Arxentinas (FEVA), resultante case natural da interrelación entre os vascos das distintas zonas e provincias do país. É rechamante o crecente número de comunicacións relativo á constitución da Federación entre 1954 e 1955. Para iso pódense repasar, por exemplo, as actas 1 e 2 de reunións de FEVA en Mar del Plata do 4 de xaneiro de 1954 e todas as cartas anteriores, nas que se invitaba para iso e as conclusións que resultaron de tal encontro. Pero tamén aparecen timidamente algunhas cartas e publicacións que reflecten o activismo nacionalista dalgúns institucións da Capital Federal. Hai, entre outros, programas de actos cursados por Acción Vasca nos centros, invitándoos aos eventos que se realizarán con motivo do 50º aniversario do falecemento de Sabino Arana e un manifesto de EUZKALZALEAK de Bos Aires, do 3 de decembro de 1954, a favor do éuscaro. Respecto das publicacións euscaldunas, invítase a adherirse e adquirir o *Anuario* 1956 de La

44. Na época do derrocamento do peronismo, alcumouse de *gorilas* aos que levaron a cabo o golpe, pero tamén a toda persoa que fixese algunha manifestación de festexo nese sentido. Ese termo segue a empregarse medio século despois.

Baskonia, así como tamén o *Boletín Euskalduna*, publicación mensual que invita a difundir nunha nota asinada o R. P. Iñiqui de Azpiazu.

Unha carta do 21 de decembro de 1956 daba conta tamén a FEVA de que o número de socios baixara de 610 a 550. Posiblemente era un preludio, aínda que poucos o visualizaran, do que acontecería poucos anos máis tarde cando a institución decae notablemente. Porén, dentro daquela conxuntura xeral, estaba a desenvolverse no interior do Centro un fenómeno de dimensións aínda modestas que non tivo un peso menor nos acontecementos. A caída do peronismo no 55 e a aparición reiterativa dos militares na escena política deberon colaborar tamén para que o Gure Etxea non tomase un voo político máis decisivo a partir da correspondencia da capital enunciada máis arriba. En tal caso, se era un avión que comezou a desprazarse coa creación da FEVA, non alcanzou sequera a engalar. Isto non quita que, en resposta aos pedidos da FEVA de fomentar o uso do éuscaro, a Subcomisión de Cultura do Centro (Legarreta, Basilio Usandizaga, Ferreiro, Mugica, Andonegi, Ormaechea, María D. Usandizaga e B. Lachiondo) informase de que xa se estaban dando clases a cargo de Isidro Legarreta con total éxito.⁴⁵ Pero como adiantabamos, a presenza militar no Goberno cambiaba as regras do xogo social. Estado de sitio ou non, agora había que solicitar permisos para cada actividade pública. O 28 de agosto de 1956 enviábase unha carta ao Comisionado Municipal de Tandil, que expresa o seguinte: «Como uno de los actos de nuestro programa de fiestas después del recorrido de la tamborrada (viernes 7 de septiembre) figura la quema del “Olentzero”, un muñeco de trapo y relleno de paja que mide unos dos y medio metros de alto por ochenta centímetros de diámetro y en cuyo interior van colocados algunos cohetes y petardos... mucho estimaremos de su amabilidad tenga a bien autorizarnos...».⁴⁶

Outra carta do 26 de xullo dese ano ía dirixida ao Comisario de Policía e solicitáballe autorización para que don Pedro de Basaldúa pronunciase unha palestra no Cine Cervantes o domingo 12 de agosto ás 11 horas en homenaxe ao escritor e delegado vasco Dr. Jesús Galíndez, desaparecido nos Estados Unidos. Xunto cos pedidos de autorización previa para calquera evento, o Centro tiña a obriga de enviar os datos de cada persoa das distintas comisións ás autoridades locais. Os exiliados de Franco, aínda que as distancias sexan tan amplas como para que caiba unha comparación, tiñan que manexarse novamente entre bambolinas polos golpes de estado frecuentes do novo lugar.

45. Carta do 13 de xuño de 1955 a FEVA. Cartapacio Correspondencia despachada. Xuño 1955 ao 57.

46. Cartapacio Correspondencia despachada. Xuño 1955 ao 57.

ETXEKOJUAN, KALEKUAK, HERRIKUAK... OS RÚSTICOS FRONTE AOS DO POBO?

Os vascos son un pobo extremadamente complexo de estudar. Non xa dende o punto de vista que atinxe ás fontes existentes ou á forma desapercibida en que estes aparecen nelas. Referímonos tamén ao perfil caracterolóxico (idealizado ou non) que os identifica. Cando alguén nos fala do vasco, o primeiro que nos vén á mente é unha persoa intentando erguer algo que é case imposible de levantar, remando contra a corrente ou pelexando a pedradas contra os romanos. Esta imaxe debeu xerarse en América cos relatos e lembranzas que os inmigrantes traían con eles, aos que se sumaron algúns episodios que os mesmos euscaldúns realizaron en solo riopratense, cambiando romanos por indíxenas da pampa e mesmo pedras por pesados postes de arame ou tarros leiteiros. Quen non escoitou falar sobre os pozos de ata cen metros de profundidade que realizaban os poceiros vascos no duro solo da Pampa? Ou sobre aqueles que cavaban os foxos dos fortíns ou logo os colocadores do arame que postearon milleiros de hectáreas sen maior descanso? Ou daquel vasco *tambeiro* que amansaba as súas vacas a trompadas? E así poderíamos seguir, lembrando a Luro, que, sen esperar ao exército, ía tras o *malón* para recuperar as súas vacas ou os vascos poceiros de Necochea que mantiveron a raia un número moito maior de indios guindándolles pedras dende a boca do pozo. No entanto, se aprofundamos un pouco máis dentro desa imaxe idealizada de testán á vez que nobre, existen diferenzas de carácter entre os vascos dos diversos territorios. Píntase aos *bizkaitarrak* ou biscaíños como abertos e altivos; aos *napartarrak* ou navarros como introvertidos ou desconfiados; os *arabeses* son considerados austeros, mentres aos *suletinos* supónselles que son explosivos e impredecibles. Globalmente, os campesinos ven os pescadores como ruidosos e vaidosos; mentres estes ven os do interior como túzaros e reservados. Entre os vascos é común unha distinción entre os habitantes rurais e os urbanos, é coñecido o feito de que os primeiros ven con menosprezo toda tarefa que non sexa manual.

Pero para comprender o título deste apartado cómpre aprofundar un pouco máis sobre esta última diferenciación mencionada: a que se situaba entre aqueles que vivían no campo e traballaban a terra coas súas mans e os que habitaban na vila empregados por outro (ou non) e utilizando máquinas. Ser *Etxekojuan* ou señor da casa (casarío) era posiblemente o papel de máis prestixio para un home. Contrariamente, os habitantes das cidades eran denominados *kalekuak* (os da rúa) ou *herrikuak* (os da vila), termos que, cunha connotación pexorativa, facían referencia á desesperación, proclividade á

deshonestidade e vida de miseria. A vida rústica era eloxiada nas cancións populares e refráns como unha existencia que garantía a dignidade e independencia persoais.⁴⁷

Unha vez na Arxentina, algúns inmigrantes foron traballar para o campo e outros para a cidade, aínda que tamén sabemos que moitos deles podían cambiar dun sitio para o outro durante a súa vida ou ter un campo e vivir na cidade. Os hoteleiros, nos que tanto facemos fincapé ao longo destas páxinas, son un caso típico. De todos os xeitos, o que é indubidable e natural que acontecese é que algúns inmigrantes vascos e os seus descendentes continuasen no novo lugar cunha mentalidade e formas de vida máis rústicas e parecidas ao descrito máis arriba e que outros abandonasen definitivamente as súas vestimentas típicas e adoptasen (non por iso deixando de seren vascos) un estilo de vida urbano, traballando en comercios, oficinas, etcétera. Outros, que xa viñan de vilas e cidades, seguiron sendo difíciles de identificar (agás que levasen a súa *txapela* [boina] ou dixesen o seu apelido) polas súas vestimentas e xeitos de vida.

Toda esta introdución intenta comprender, se é que se pode, o fenómeno que se estaba a crear entre 1955/56 no interior do Gure Etxea e que foi anunciado anteriormente. Aquela redución de 60 socios da que se informaba a FEVA debeu obedecer tamén a que un grupo de euscaldúns intentou «fundar aquel ano outro centro vasco» (outra Euskal Herria) na cidade de Tandil: o ANAITASUNA. O que vai entre comiñas, que relativiza a frase anterior, obedece á descrición maioritaria que daquel suceso lembran os maiores do Gure Etxea, mesmo algúns dos que formaron parte del. Pódese considerar como novo centro vasco un grupo de mozos que sen moito papelame nin respecto aos pasos que indica a lei para constituír unha institución se reunían nunha casa especialmente para organizar festas? Cremos que non. No entanto, aquela aventura dos que máis se facían notar nas festas vascas debeu ter repercusión local. Aquela escisión, que en realidade durou pouco tempo, foi e é un tema tabú no Gure Etxea. Despois das entrevistas e de escoitar todas as campás, considero que foi unha especie de trasnoitada, aínda que tamén que algúns dos que o intentaron estaban convencidos de que representaban máis cabalmente a unha maioría vasca que o Gure Etxea. Aínda que isto, claro está, nunca poderemos comprobalo, tendo en conta, literalmente, as metáforas do iceberg e mais da acrópole.

Por que marchou aquel grupo de vascos? Quen eran? Que facían? Eran todos navarros? Dando sentido á longa introdución deste apartado, poderíamos adiantar que, en certa forma, se trataba dos «rústicos» do Gure Etxea;

47. Para ampliar, véxase Douglas e Bilbao: *Amerikanuak. Los vascos en el Nuevo Mundo*, UPV, 1986, p. 169.

dos vascos que lembraban nostálxicos e sufrían pola súa patria, pero que, a diferenza do resto, necesitaban exteriorizalo en actos públicos, posiblemente abafados por non poder berrar o seu descontento polos acontecementos peninsulares. Eran vascos que, a pesar de participar do Gure Etxea dende a súa fundación, disentían nalgúns aspectos coas comisións directivas da década de 1950, considerándoas elitistas, e que festexando os seus actos en luxosos salóns se afastaban do que eles consideraban que deberían ser as festas vascas. Falamos de Francisco Cabanas, Luis Caballero, os *hacheros* Eugenio Ariztegui e Elgorriaga coas súas familias, J. Larzabal, Fermín Lasarte, entre outros... Como se ve, persoas que foron protagonistas do Gure Etxea antes e despois da escisión e que, sen ningunha dúbida, se adaptan ben á imaxe do vasco que intentamos reconstruír anteriormente. Entre outras cousas, eran case todos navarros do norte, baztaneses, posiblemente desconfiados tal como os caracterizabamos páxinas atrás. Quen pode dudar, máis alá de que eran os abertos ou «tolos» das festas vascas, das boas intencións que tiveron ao fundar outra casa para os vascos? Algúns entrevistados cren que un dos motivos que os levou á escisión foi precisamente que Patxi Cabanas e José Larzábal foron suspendidos por un par de meses entre os anos 1954 e 1955. Os motivos para aplicar seis meses de suspensión xiraron ao redor das actitudes demasiado divertidas destes mozos nalgunha das actuacións do corpo de bailes en cidades veciñas, máis precisamente en Chillar.

Volvendo ao *Anaitasuna*, atopamos dous folletíns⁴⁸ de distintas festas que organizaron dende o novo Centro e que falan de seu dos obxectivos que buscaban. Nun folletín de 1956, cuxa portada representa a dous aldeáns bailando e tocando un acordeón, anunciábase a organización das festas vascas de San Xoán e San Fermín. Para comezar, non facían nada a medias; se foron extremistas para conformar outro Centro en vez de discutir, agora facían dúas festas á vez. Nas súas seis follas, sen contar as tapas, poden verse numerosas adhesións comerciais e un par de pequenos extractos de artigos sobre o pobo vasco. Aqueles escritos, de forte ton romántico e idealista entre os que se atopa un titulado «La Patria», de Arturo Campión, outro sobre deportes vascos e un final de Pierre Loti, son acompañados por outro escrito en vasco cuxo título é «Fernando Amezketarra» e que asina G. Muxica.

A enerxía para a edición do programa, sen moita dedicación para poñelo fermoso, foi maiormente posta en resaltar precisamente todos aqueles aspectos do pobo vasco que pasaron a América e que chamaban a atención e mesmo

48. Agradezo a xentileza da familia Cabanas, que me facilitou estes programas e lembrou anécdotas daquela época.

a admiración do resto das etnias e os nativos: o constante desafío. É impensable que nun programa do Gure Etxea desa época aparecese un parágrafo convidando a un *soka-tira* aos forzudos da concorrencia. Os programas do Centro oficial, ou maioritario, contaban con danzas e charlas e mesmo coa actuación do coro e a romaría, que non podía faltar, pero non con aquelas demostracións deportivas que só se fixeron cando estiveron estes mozos que agora marcharan.

Do programa en cuestión, despréndense dúas ou tres cousas máis. Unha, moi directa, radica en que o *Anaitasuna* non contaba nin cunha sede ampla para realizar máis que unha reunión de amigos nin sequera con cubertos. A segunda xorde a partir da participación de don Francisco Olaetxea, a que nos fai pensar, se acaso, que non houbo xente que concorrese indistintamente aos actos de ambas as dúas agrupacións. A terceira, observando que só poden bailar *espatadantza*, permítenos imaxinar que a escisión foi masculina e sen arrastre das mulleres, que bailaban ata entón no Gure Etxea. Dos actos do ano seguinte pódense inferir varias cuestións. Festexan só San Fermín, o programa é de inferior calidade e máis pequeno, os actos programados non son iguais aos de 1956. Non imos transcribilos, para que non resulte pesado ao lector, pero remarcaremos as principais diferenzas. Os actos lévanse a cabo durante tres días, dende o venres 5 de xullo ata o domingo. Non aparecen os deportes e exhibicións de ningún deporte tradicional vasco. Fracasaron o ano anterior? Ou por cuestións de espazo non son mencionados ou pensa realizarse igual oportunamente? Pero posiblemente o máis novo é que a semana de San Fermín comeza cunha disertación do prestixioso escritor Salceda sobre o tema «Los vascos y la Libertad» no Club Santamarina. Lembremos que xa estaban os militares no poder e Salceda, representante da esquerda política tandilense, era todo un desafío á conxuntura. E aquí, o que ata agora era unha dúbida convértese en certeza. Algúns dos que abandonaron o Gure Etxea situábanse nunha liña política diferente aos seus directivos. Logo de realizar entrevistas a ambas as dúas partes, estou convencido de que varios directivos do Gure Etxea coincidían coa repulsa aos acontecementos de España pero, inmersos nunha arañeira de redes sociais co máis importante da sociedade rural e comercial tandilense, non o facían público, á espera de non espantar socios de renome. Non é casual, aínda que non teñamos espazo para o seu tratamento nesta ocasión, que, cando os fusilamentos dos sacerdotes en España, cara a 1975, a FEVA fai un chamamento a todos os centros vascos para que expresen publicamente a súa repulsa. O Gure Etxea, como afiliado a unha federación maior, cumpre o pedido e acto seguido un grupo de asociados ameaza con abandonar a institución se non se rectifica publicamente. A reacción non se contradecía coa publicación, a todas luces morna e gris, máis ligada aos

dereitos humanos que a un ataque ao Goberno español. Aquel foi un punto de inflexión do Gure Etxea e os directivos amosaron definitivamente as barallas que sempre tiveron nas súas mans. En vez de avanzar na dirección da repulsa —para aquel entón internacional—, envían unha carta en que solicitan aos socios que non se afasten e que cumprían ordes da federación. Todo iso, visto en perspectiva, fainos pensar que a brancura do iceberg sobre as ondas mudaba a varios grises na profundidade da sociedade, distando dun branco homoxéneo e mesmo no teor da súa consistencia. A rebelión dos mozos abertos foi a da xente de Espartaco, que non quería o poder, pero si a liberdade, polo menos de pensar e expresarse. Retomando a idea discutida unha e mil veces por Alejandro Fernández e Fernando Devoto, aquel episodio deixa certo sabor acomodaticio dos directivos, tenuemente insinuado a partir das súas actitudes de manter a masa da sociedade a calquera custo; xa volvendo uns pasos cara a atrás nos seus ditos, xa abrindo as súas portas aos mozos díscolos para que volvan. O lugar social que algúns directivos lograran e apuntalaran dende a institución, pois dalgún xeito era presentado en sociedade coas manifestacións masivas da plebe rebelde, pero tamén con palestras de intelectuais conservadores, era básico para a súa subsistencia.

Sen sospeitar todos estes movementos que podemos enlazar dende a distancia do crebacabezas, moitos dos cales os propios protagonistas non comprendían, os xornais da época, nomeadamente *El Eco de Tandil*, brindaron o seu espazo ás noticias que fornecía a xente do novo e efémero Centro Vasco tandilense. O 5 de xullo de 1956 dedícanlle a cuarta páxina con fotos de encerros de Pamplona e co título LA GENTE DE ANAITASUNA RECORDARÁ EN TANDIL ESTA FIESTA. Dous días máis tarde, baixo unha foto de catro *aizkolaris* do mesmo Centro, aparece o programa polo miúdo. O mesmo mes o Gure Etxea ocupaba as páxinas do mesmo diario anunciando o día 23 San Ignacio e o 24 a segunda mostra pictórica. A diferenza do *Anaitasuna*, o Gure Etxea o mesmo 24 de xullo informaba sobre a realización da última asemblea. Un ano máis tarde, entre o 5 e o 7 de xullo, os de *Anaitasuna* aparecerán por última vez nos xornais tandilenses.

Unha lembranza de Miguel Cabanas, escoitada de boca do seu pai, Francisco, é elocuente de como se pode producir unha escisión por razóns sinxelas e sen ter que procurar en teorías profundas nin metáforas da antigüidade clásica.

Cuando se desarmó el Gure Etxea yo era muy pequeño. Pero con lo que he hablado con mi padre tengo una idea de lo que sucedió. El Centro vasco era manejado en forma autoritaria y elitista. Me contó mi padre que una vez, en oportunidad de una fiesta vasca, él trajo a esa fiesta a unos VASCOS PUROS que

trabajaban en el monte hachando leña; fueron a la fiesta y no los dejaron entrar por no llevar saco y corbata. Entonces ese grupo de vascos fundó otro centro que se llamó Anaitasuna.⁴⁹

A imaxe que plasmou Francisco Cabanas na súa contorna do que para el eran vascos puros e os que non o eran non deixa marxe a ningunha dúbida. Algúns entrevistados non lembran aquel acontecemento en que se viu implicado Cabanas cos seus amigos *hacheros* e dubidan que se negase a entrada a alguén nunha festa. É probable tamén, dado que o tempo deforma as lembranzas cara a onde o estado de ánimo os guíe, que mentres os que se foron quedasen con resentimentos ou desexos de esquecer o episodio, os do Gure Etxea non o mencionen facendo honra ao reingreso posterior daqueles socios no Centro Vasco oficial.

Tamén podemos imaxinar que a «rusticidade» estivese fortemente asociada a persoas que se situaban en sectores medios do pobo e pequenos propietarios ou arrendatarios da zona rural e se distanciaban, ao mesmo tempo, dunha minoría propietaria de grandes comercios e propiedades rurais maiores. Nunha entrevista realizada noutra ocasión co tantas veces mencionado Roberto Lejarreta, comentábame que se podía diferenciar claramente a clientela distinguida dalgúns hotéis de vascos doutra máis modesta noutros establecementos tamén de propietarios vascos. Mesmo era frecuente que cando un grupo familiar viña pasar un par de días á vila para facer trámites e compras estaba acompañado dalgún operario. O dono do campo acostumaba hospedar o operario no Euskalduna, o Maritorea ou Los Pirineos e dirixirse coa súa familia ao Kaiku ou El Francés. Fermín Lasarte, un dos escindidos, estaba intimamente relacionado co Hotel Maritorea.

Como dicíamos na introdución, a razón daquela escisión puido radicar nas distintas actitudes que o apoliticismo do Gure Etxea espertaba nos asociados. Mentres que algúns se achegaron animados polo perfil culturalista que non deixaba ocos para ningún tipo de manifestación nin protesta contra os abusos do franquismo en Euskal Herria, outros sentían a necesidade de expresar os dereitos milenarios arrebatados ao pobo vasco e o atávico sentido da liberdade dos pirenaicos. A charla dunha figura emblemática como Salceda e os escritos de Campión nos programas son mostra diso. Hugo Lavayén, un dos entrevistados que por entón era *dantzari*, lembra vagamente que ese descontento levou a un grupo de persoas a conformaren o *Anaitasuna* e tiña como fondo discusións políticas.

49. Miguel Cabanas, entrevista, marzo de 2001.

A xente que marchou do Gure Etxea para intentar un centro vasco que, ao seu criterio, representase maiormente os vascos da zona —xa porque non contaban con medios para subsistir e medrar institucionalmente, xa porque a sociedade local prefería outra imaxe dos vascos—, regresa axiña á *verdadeira* casa dos euscaldúns en Tandil, onde, conciliando algunhas cuestións, había lugar para todos. Onde podería darse o encontro de ambos os dous grupos de vascos para que o dito ata aquí non quede en nada? Nun hotel. Precisamente, para achegar ambas as dúas partes, organizouse unha comida no Hotel Vitoria do señor Olano, descendente e entusiasta de todo o que tivese que ver con esta colectividade. A comida foi todo un éxito. Varios tomaron a palabra para facer os seus descargos e para a casa.

A escisión, a pesar dun final aparentemente feliz, foi o comezo dun anunciado final da etapa dourada. Os seus actores non o podían sospeitar, pero o crecente militarismo que perseguían activistas nacionalistas nos centros maiores e que controlaba a FEVA, sumado a crises cíclicas da economía arxentina, socavaron a base da sociedade como a auga o fai cos piares dunha ponte feble. Antes de que rematase a década dos 50, os novos da década anterior comezan a casar e o recambio xeracional faise de rogar. A inflación invita a deixar custos aparentemente superfluos como a cota dunha institución que só se frecuenta un par de veces ao ano. A base do iceberg dilúese, como se o mar se requentase a temperaturas que imposibilitaban a súa supervivencia. Haberá que agardar case dez anos para que, noutra conxuntura política nacional favorable ás asociacións e multitudes, o permitan. E como os ditadores son humanos e avellentan, o final do franquismo inxectou una cota de esperanza independentista nos entón fillos e netos daqueles que sufriran o proceso da emigración e as persecucións. Entón avanzaron cara á acrópole, pola cada vez máis esvaída e pequena Euskal Herria, que cambiaba os seus carteis e con iso a paisaxe, como se presaxiasse o final da resistencia cultural euscalduna e o comezo doutra etapa, distinta, con menos rústicos e máis vascos do pobo, sen locais, cunha crecente mirada cara a un Euskadi posible no futuro e a mingua da masa da sociedade con mirada na meseta e cun horizonte en inexorable declive.

CONCLUSIÓNS

Sería sinxelo interpretar a vida do Gure Etxea, como tamén extraer algunhas consideracións finais se aquela experimentase un desenlace máis ou menos lóxico partindo dende un nada social e institucional ata chegar aos nosos días á posesión dun fermoso edificio e unha masa de sociedade axeitada para mantela. Queda claro que non foi así. En vez diso, atopámonos cun

proceso que experimentou momentos de forte crecemento intercalados por outros de estancamento e mesmo de notable retroceso. Cando miramos en perspectiva o que aconteceu nestes sesenta anos, a historia do Gure Etxea parécese moito á paisaxe que nos brindan as serras de Tandil; unha ou dúas elevacións pronunciadas rodeadas de suaves ondulacións que se unen por pequenos vales e freitas.

Tamén sería doado de interpretar, como dubidalo, se o Centro Vasco fose fundado a finais da década de 1980, cando o Estatuto de autonomía en Euskadi superou os vascos e descendentes americanos. Pero o Centro Vasco de Tandil nace xunto con ese grupo de Euskal Etxeas que agroman na década de 1940 da man de varios exiliados que se apoian nunha comunidade vasca preexistente. Iso fai que necesariamente teñamos que extraer conclusións sobre os momentos conxunturais que debeñen da súa relación cambiante coa patria dos vascos.

Este traballo tamén sería máis doado de escribir, con menos relatividade, posiblemente con máis respostas que preguntas, se o Gure Etxea se atopase nun país (se é que o hai fóra dalgunhas das grandes potencias) que transcorrese por unha canle máis ou menos esperable. Pero non, a institución que aquí analizamos atópase na Arxentina, país política e economicamente castigado dende fóra como dende dentro. Posiblemente, a historia do Gure Etxea coincida coa porción máis inestable de historia dun país que nunca terminou de acomodarse. Dito doutro xeito, que non tivo aínda oportunidade de percorrer eses treitos longos que permiten medrar ás institucións nin tan sequera atravesou esas mesetas aburridas pero que, no fondo, se len como algo parecido á estabilidade.

Como tirar conclusións obxectivas sobre unha institución que para poder interpretar, a pesar de moitas cavilacións fronte aos seus documentos, debemos dividir en seis etapas? Institución que oscilou entre 600 e 148 socios, que flutuou entre reunións no salón da casa dun directivo e na biblioteca dun edificio que, a primeira vista, parece desproporcionado para a cantidade de socios que actualmente ten. Como se iso fose pouco, a súa historia conta cunha débil, curta e esquecida experiencia de escisión dentro dos asociados.

Sexa como for e centrándonos na xénese e primeiros pasos, o grupo de exiliados que chegou a Tandil a finais dos trinta e comezos dos corenta do século xx colaborou con algúns vascos que xa estaban instalados previamente a construír un ámbito de sociabilidade para todos os vascos e descendentes desta zona, na súa maioría pertencentes a familias fortemente arraigadas dende o século anterior. A colectividade vasca, especialmente forte durante as dúas primeiras décadas desa centuria, atopara acubillo emocional ata ese momento nos almacéns, fondas e, sobre todo, hoteis de propietarios vascos onde concorrían a diario para atoparse cos seus paisanos. Pero estes espazos

comezaran a decaer uns anos despois de que o fluxo inmigratorio se cortase alá por 1925. Cara a 1940, aqueles ámbitos de sociabilidade perderan naturalmente a súa etnicidade da man dunha concorrencia cada vez máis cosmopolita, á vez que deixaran de ser funcionalmente indispensables para os vascos cando comezaron a proliferar as casas de remate, agrícolas, os clubs, os restaurantes, os sanatorios e mesmo os coches e camiños que permitían volver do campo á noite sen quedar na vila. Ao mesmo tempo (posiblemente por idénticas razóns), en diversas localidades próximas a Tandil como Mar del Plata e Necochea, acabábanse de fundar centros vascos.

Nesa conxuntura, chegan os exiliados, que non foron máis que un puñado. Aínda quedaban moitos vascos e os descendentes mamaran o sabor daqueles lugares típicos con gritos de mus, *txistus* e ruídos de pelotadas. Que historia relataríamos aquí se Tandil non contase en 1920 cunha ducia de hoteis de vascos e o Gure Etxea fose unha necesidade natural daquela milleiro de euscaldúns? Posiblemente, presentaríase como algo semellante ao Centro Vasco de Bahía Blanca, cun forte perfil mutualista. É certo que non padecerían tanto no económico, dado que eran épocas de abundancia, pero a crise de 1929 e a década infame arxentina —1930 a 1940— non deixarían de afectarlle fortemente. Estamos convencidos, en definitiva, de que non estaríamos a dicir cousas moi distintas ao que logo pasou. Entre outras cousas, porque aquela mesma comunidade que en 1940 se atopaba en pleno proceso de disgregación, vai ser quen moldee os recentemente chegados e non ao revés. O claro perfil apolítico e cultural que caracteriza o Gure Etxea durante toda a súa existencia serían aínda máis nítidos 20 anos antes.

Ese apoliticismo quizais sexa o único eixe lineal que puídemos rastrexar con nitidez no historial do Centro Vasco. O económico é a variable que debuxa as curvas que moldean as etapas que mencionamos máis arriba, ponderadas coa mirada no números de socios. Pero se observásemos a árbore sen ver o bosque, seríamos inxustos nas nosas apreciacións. Cando percorremos os últimos 60 anos da vida institucional e política arxentina, observamos con máis claridade os escasos instantes de normalidade polas que se atravesou. O Centro Vasco nace e transcorre a súa infancia en plena época do primeiro peronismo, que non só deixou moito que desexar en canto ás liberdades de expresión, senón que o seu líder fora remiso a declararlle a guerra ao Eixe na última contenda mundial. Dende ese punto de vista, manifestarse en contra de Franco non debeu ser o máis recomendable por aqueles anos. Pero despois do 55, os gobernos militares só deixaron lugar a un par de curtas e frustradas experiencias democráticas. Visto así, parecería que non foi só a comunidade vasca previamente asentada a que moldeou o perfil cultural, senón unha reali-

dade maior da que a comunidade en cuestión non disentía (nin podía facelo) maiormente. Así se entende tamén que os centros vascos nacidos antes desta sucesión de golpes militares (e en cidades grandes), como Laurak Bat e Zazpirak Bat, tivesen un compromiso político maior cos acontecementos de Euskal Herria. Reforzaría aínda máis esta idea poder observar se existiu un retroceso ou unha viraxe cara a actividades máis culturais durante 1930-1980 nesas institucións. Ou o que é igual, se as discusións e seguimento dos acontecementos da Península pasaron a instalarse no interior do Centro, entre unha minoría.

Pero non debemos esquecer, para extraer conclusións máis ou menos interesantes, como é a vida cotiá dun centro vasco e a súa relación cos documentos que contamos para reconstruíla. Polo xeral, o centro vasco de calquera cidade do interior bonaerense presenta unha vida tranquila e cunha concorrencia mínima durante gran parte do ano; iso vese alterado con presenzas máis ou menos masivas en momentos específicos do calendario que coinciden con festividades patrias. Ter en conta iso é importante porque as pegadas que nos quedan (en actas, memorias e xornais) coinciden case exclusivamente con eses momentos excepcionais. De alí que se convertan no termómetro que marca (xunto coas estatísticas da sociedade) a actividade social da institución. Ambas as dúas cousas, socios e festividades, retroaliméntanse. Vimos así que os períodos de esplendor presentan infinidade de actos, obras, viaxes e comidas (mostrándonos que había enerxía e orzamento para facelo), mentres que os de baixo perfil nos legaron actas e memorias de media folla e diarios nos que os vascos de Tandil brillan pola súa ausencia.

Como xa adiantamos, a historia do Gure Etxea (como supoño a da maioría dos centros vascos) é a historia duns poucos. Máis alá de que non exista unha Euskal Etxea sen socios, estes acoden a ela só esporadicamente: dúas ou tres veces ao ano aos festexos dalgunha data patria. Os que constrúen a imaxe do centro fronte aos centros colegas e á sociedade local son unha parte activa das distintas comisións directivas, o corpo de bailes, o coro e esa ducia de seareiros que concorren a diario á súa taberna. Eles son tamén os encargados de mantela. Como en calquera institución, o socio ocupa un lugar de privilexio e é xeralmente alleo aos vaivéns que sofre a parte visible do iceberg, aínda que dependa en boa parte da súa base. Por iso se explica tamén que, durante certos momentos da historia do Centro Vasco, os directivos seguisen atentos aos acontecementos de Euskal Herria, pero sen trasladar esas tensións cara á periferia. A boa parte deses socios, na súa maioría descendentes de vascos, os acontecementos da Península resultábanlles extremadamente distantes. Cando non estaban naturalmente máis preocupados polos acontecementos nacionais (que non eran poucos), a crecente distancia terminaba de inmunizalos. Iso, sumado

ao coñecemento de que un pequeno sector dos asociados non tiña unha posición moi definida sobre os dereitos de Euskal Herria para ser independentes de Madrid, facían que os directivos non se manifestasen máis que a portas pechadas ou en correspondencia con vascos doutras Euskal Etxeas.

Agora ben, para que as páxinas deste artigo pechen con coherencia as formulacións iniciais, non debemos esquecer a importancia que presupoñiamos que tería a comunidade vasca preexistente. O Gure Etxea é unha institución que representa ao grupo étnico posiblemente máis esquivo aos formalismos entre todos os grupos de inmigrantes. Á tradición de manter os costumes sen escritos de por medio que sempre se adxudicou aos vascos, cómpre agregar que, para vivir, ao vasco «le basta su familia». Iso, metodoloxicamente pouco rigoroso, é ben coñecido e padecido polos directivos de todas as Euskal Etxeas arxentinas, pero poténciase en ambientes ruralizados como o do sueste bonaerense.

A comunidade vasca construíu unha pequena Euskal Herria na parte nordeste da cidade da serra, onde habitaba día a día, nun ambiente étnico aberto pero inconfundible, con límites máis ou menos precisos. O Gure Etxea veu pousarse nela e sobre ela, como unha aguiá, como unha acrópole sobre a zona rural que dominaba. Aqueles estaban convencidos de que, sen o institucional, a imaxe dos vascos facíase difusa, espárexiase en centos de individualidades. Os veciños da pequena Euskal Herria achegáronse a ese centro de decisións que se quixo erixir en faro da comunidade con distintas intermitencias e esporadicamente. Ás veces, en épocas festivas, en forma tan masiva como espárexida, igual que campesiños que acoden á feira para vender os seus produtos; outras, deixando aos dirixentes só no seu esforzo de uniren un rabaño esquivo para conservaren os costumes milenarios. Un rabaño que nalgunha oportunidade deixou a pegada e quixo continuar infrutuosamente noutro sitio, pero sen pastores nin cans que os acurralasen.